

Ірина ВОРОНЧУК

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОГО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Складність і актуальність проблеми

Правовий статус селянства, власне його права на земельну власність, є однією з найцікавіших проблем як історії селянства, так і аграрних відносин узагалі. І Линниченко та М. Довнар-Запольський підкреслювали ще один нюанс вивчення цієї проблеми, а саме її важливість для правильного розуміння становища селянства¹.

Припускаємо, що словосполучення „селянська землевласність“ стосовно середньовіччя може викликати здивування і заперечення. Адже ми виростили на вульгарних марксистсько-ленінських догматичних положеннях, одним із яких була аксіома, що за феодалізму власність на головний засіб виробництва — землю — належала феодалові. Оскільки аксіоми, як відомо, сприймаються на віру, не вимагаючи доведення, то це питання залишилось осторонь тієї так званої актуальної селянської проблематики радянської історіографії, що підлягала вивченню. До селянства у радянській науковій літературі найчастіше прикладався термін „землекористування“².

Публікуючи у 1902 р. два селянські контракти купівлі-продажу землі початку XVI ст., Михайло Грушевський не тільки зауважував, що „право селянина на землю — одно з найбільш інтересних і важних для пізнання суспільно-економічної еволюції питань історії Русі“, але одночасно зазначав, що воно є „заразом одно з темних і невисліджених“³.

Такою ж оцінкою можна охарактеризувати й нинішній стан розробленості цього питання. Проте це не означає, що проблема правового статусу селянства цілком залишилася поза увагою дослідників. Навпаки, у XIX ст. вона досить активно дебатовалася в російській і українській історіографії.

¹ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.— Москва, 1894.— С. 191; Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.— К., 1905.— С. 101.

² Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. I, кн. 2.— С. 160.

³ Грушевський М. Два селянські контракти купна-продажі з початку XVI в. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1902.— Т. L, кн. VI.— С. 1.

Понад сто років тривають дискусії з цієї проблеми також і серед польських дослідників. Таким чином, згадане зауваження М. Грушевського свідчить про складність самої проблеми. Маючи на увазі саме це, М. Довнар-Запольський писав, що „разрешение этого вопроса представляет наиболее затруднительный“⁴.

Даючи визначення станів як класів, на які поділяється суспільство за своїми правами і обов'язками, В. Ключевський зазначав, що становий поділ — це інституція юридична, котра визначається державними законами. Найсуттєвішою ознакою станового поділу він вважав різницю не обов'язків, а саме станових прав. Станове право, на його думку, — це прерогатива, тобто виключне право, яке закон надає цілому класові суспільства. Він писав: „Сословиями мы называем классы, на которые делится общество по правам и обязанностям. Права дает, либо утверждает, а обязанности возлагает государственная верховная власть, выражающая свою волю в законе; итак, сословное деление — существенно юридическое, устанавливаемое законом в отличие от других общественных делений, устанавливаемых условиями экономическими, умственными и нравственными [...]“⁵ Проте станові права різних верств суспільства того чи іншого періоду не складаються водночас. Формування станових прав проходить кілька етапів і спочатку відбувається не стільки законодавчим шляхом, завдяки урядовим актам, постановам і законам, скільки є результатом довготривалої історичної практики, розвитком побутових умов, традицій, звичаєвих норм, що, у свою чергу, складаються протягом тривалого часу, багатьох століть. Уже один з перших дослідників зародження і становлення давньоруського права Ф. Еверс зауважував, що попередниками законів усюди є звичаї і побут: „Первые законы суть не что иное как обычаи и нравы“⁶. Таким чином, це процеси, що, з одного боку, губляться в глибині попередніх століть, а з другого — сягають у майбутнє. Тому, щоб правильно зрозуміти становище селянства пізнього середньовіччя, дуже важливо з'ясувати його висхідні позиції, їх подальшу еволюцію, причини трансформації становища селянства, сукупність усіх різноманітних факторів, що, супроводжуючи цей процес, впливали на зміну його ролі, місця у суспільстві та статусу. У зв'язку з цим абсолютно логічно почати розгляд цієї проблеми з аналізу історіографії, що висвітлює процеси формування селянської верстви та її прав з найдавніших часів.

Щоправда, простежити еволюцію правового становища українського селянства протягом віків досить важко через недостатність джерел, неповноту їхньої інформації та складність їхньої інтерпретації. Ф. Еверс ще у 1826 р. зазначав: „Древнее право [...] доселе остается для нас малоизвестным [...], потому что оно не сохранилось до нас ни в каком полном описании“⁷. Про це також писав В. Барвінський: „Несомненно были известные обычаи [...], но каковы они были, мы большею частью не знаем, так как обычное право украинского народа совершенно еще не изучено“⁸. Аналогічну

⁴ Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации...— С. 101.

⁵ Ключевский В. О. История сословий в России.— Москва, 1913.— С. 1—2.

⁶ Эверс Ф. Г. Древнее русское право в историческом его раскрытии.— Санкт-Петербург, 1835.— С. 12.

⁷ Там само.— С. 19.

⁸ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1908.— С. 120.

думку висловлював визначний засновник російської наукової школи правознавства К. Неволін, який зауважував, що „первоначальное происхождение поземельной собственности [...] принадлежит временам той отдаленной древности, в которую не проникает свет истории“⁹. Один з найвідоміших радянських істориків селянства Б. Греков звертав увагу не тільки на недостатність джерельної бази, а й на складність зрозуміння і тлумачення цієї інформації, що міститься у джерелах¹⁰. Порушуючи питання про необхідність ширшого застосування історико-порівняльних методів для дослідження суспільних структур, Т. Лялик також відзначав складність і неоднозначність інтерпретації джерел¹¹. Виходячи зі свого розуміння джерел, різні автори по-різному трактували правове становище селянства. Більше того, Яцек Матушевський, аналізуючи погляди істориків на зазначену проблему, підкреслював, що навіть на підставі одних і тих самих джерельних матеріалів різними дослідниками були сформульовані цілком протилежні висновки¹². Проте це не дивно, адже джерела говорять поняттями зовсім іншої для нас культурно-історичної епохи, і проблема зрозуміння і правильної їхньої інтерпретації стоїть перед кожним дослідником. Але ж і сам дослідник є продуктом певної епохи, часу, культурного середовища, зокрема освіти, виховання, ідеологічних спрямувань та політичного оточення тощо. „Кожен, — за висловленням Р. Дж. Колінгвуда, — до вивчення історії приносить свою власну думку й наближається до неї з цієї точки зору, яка є характерною для нього та його покоління“¹³.

Еволюція історії як науки не завжди є прямолінійним рухом від меншого до більшого ступеня науковості. Тому з'ясування поглядів, думок, позицій попередніх поколінь істориків щодо зазначеної проблеми є не тільки цікавим, але й просто необхідним, оскільки дає змогу виявити характер, напрями, методикку і взагалі інструментарій тогочасних дослідників, установити використані ними джерела, визначити коло проблемних питань, з яких були висловлені неоднозначні або й прямо протилежні думки. Це тим більш необхідно, бо сучасний розвиток нашого суспільства ставить перед вітчизняною історичною наукою щораз нові питання, у тому числі й питання щодо становлення, еволюції та правового становища різних структурних елементів українського суспільства різних часів.

Історіографія правового статусу давньоруського селянства

Д. Дорошенко зазначав, що окремі частини української історії дуже докладно розроблялися у працях російських учених, котрі трактували

⁹ Неволін К. А. История российских гражданских законов.— Санкт-Петербург, 1857.— Ч. II.— Т. IV, кн. 2.— С. 127.

¹⁰ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— Москва, 1952.— Кн. I.— С. 17.

¹¹ Lalik T. W sprawie badań porównawczych nad wczesnymi dziejami chłopów na ziemiach słowiańskich // Kwartalnik Historyczny.— Rocznik LXX.— 1963.— № 2.— S. 289—290.

¹² Matuszewski J. S. Klauzule rezerwacyjne causae haereditariae a prawa do ziemi ludności chłopskiej w średniowiecznej Polsce // Acta Universitatis Lodzianensis.— Folia Juridica.— 1993.— № 56.— S. 6.

¹³ Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії.— К., 1996.— С. 21.

українську історію як складову частину історії „русской“¹⁴. Аналогічний погляд на українську історію був характерний не тільки для російської, але й для польської історіографії ХІХ — початку ХХ ст. Свого часу М. Грушевський писав: „Польські учені трактують Україну-Русь, Білорусь, Литву як домени польської науки, що *ex officio* мусять входити в круг польських дослідів, так само як учені всеросійського напрямку втягають тіж самі предмети в круг російської науки як її інтегральні складники“¹⁵. Крім того, як зазначав Ю. Бардах, спостерігається тотожність процесів формування сільської людності та становлення її прав у ранньфеодальній Польщі і Київській Русі¹⁶. Тож розгляд проблеми правового статусу українського середньовічного селянства неможливий без аналізу російської та польської історіографій.

Уже один з перших визначних російських істориків М. Карамзін не прослідковував прав селянства на землевласність. Він вважав, що за часів княжої Русі землевласниками були тільки міські мешканці — князі, бояри, воїни і купці. Володіючи землями, вони віддавали їх у найм вільним селянам¹⁷. Він визнавав за селянством громадянську свободу і рухома власність, але заперечував їхні права на будь-яку нерухома власність: „[...] крестьяне искони имели [...] гражданскую свободу, но без собственности недвижимой“. Бувши прибічником „кочової теорії“, він узагалі вважав селян „бездомками с юных лет до гроба“¹⁸.

С. Соловійов також вважав, що земля на Русі з давніх-давен була у приватному володінні озброєного класу — князів і дружинників. Але, оскільки земля без землероба нічого не варта, між землевласниками відбувалася боротьба за робочі руки¹⁹.

О. Лакиєр розглядав власником усієї землі володаря держави і тому приватну земельну власність виводив з „государевой“. На його думку, найдавніші шляхи придбання вотчин приватними особами виходили з волі монарха²⁰.

Одним з перших визнавав наявність селянської приватної земельної власності засновник родової теорії давньоруської держави Ф. Еверс. Проте, на його думку, вона була не особистою, а колективною, і земля належала цілому роду — родині. Крім того, він вважав, що маєток становив ще неподільну цілісність, яку батько залишав дітям, котрі розпоряджалися нею спільно²¹.

¹⁴ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії.— К., 1996.— С. 4.

¹⁵ Грушевський М. Ф. Piekosiński. Statut Litewski. Część I // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wyd. histor.-filoz.— Т. XXXIX.— Kraków, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. L, кн. VI.— С. 16.

¹⁶ Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. Część I: do połowy XV wieku.— Warszawa, 1957.— S. 114.

¹⁷ Карамзін Н. М. История государства Российского.— Москва, 1956.— Т. X.— С. 120; його ж. Предания веков.— Москва, 1983.— С. 539.

¹⁸ Карамзін Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях.— Москва, 1991.— С. 71.

¹⁹ Соловьёв С. М. История России с древнейших времен.— Москва, 1958.— Т. 3, кн. 2.— С. 35; Т. 4.— С. 526.

²⁰ Лакиєр А. Б. О вотчинах и поместьях.— Санкт-Петербург, 1848.— С. 9.

²¹ Эверс Ф. Г. Древнее русское право...— С. 19—20.

Під впливом висновків Ф. Еверса була написана праця П. Рейтца, який зазначав, що вже від часу заснування давньоруської держави будь-яка вільна людина мала право володіти землею як своєю власністю. Залучаючи для обґрунтування свого погляду велику кількість історичного документального матеріалу пізніших часів (XI—XVI ст.), він зауважував, що немає ніяких підстав вважати землеволодіння у давньоруський період виключною перевагою військового стану. Він зробив висновок, що до „Уложених“ царя Олексія Михайловича, тобто до середини XVII ст., жоден вільний клас, у тому числі й селянство, не був позбавлений права володіти земельною власністю²².

Докладно і зовсім по-іншому розглядав цю проблему у своїх працях К. Неволін, рішуче відкинувши думку М. Польового про те, що варяги, підкоривши слов'янські племена, привласнили собі всю їхню поземельну власність²³. К. Неволін стверджував, що приватна власність існувала на Русі задовго до приходу варягів, але заперечував міркування М. Карамзіна і С. Соловйова, які вважали, що першими вотчинниками були члени князівських дружин. Навпаки, зауважував він, поки князі не осіли, для дружинників не могли створитися умови для землеволодіння. Тільки з припиненням кочування князів дружинники також переходили до осілого способу життя і ставали землевласниками²⁴. На відміну від О. Лакієра, котрий приватну земельну власність виводив з монаршої, К. Неволін зазначав: „Частные лица в самые древнейшие времена несомненно обладали у нас поземельною собственностью, и нет никакой причины принимать, чтобы вся эта поземельная собственность или даже большая часть ее была приобретена ими от князя“²⁵. На його думку, виникнення приватної земельної власності йшло кількома паралельними шляхами: по лінії общини — формування общинної власності, по лінії приватної ініціативи — виникнення особистої власності, по лінії великого князя — князівської, а після прийняття християнства і створення церковної організації стала формуватися ще й церковна земельна власність²⁶.

К. Неволін зауважував, що, оскільки в давні часи не існувало станів, то право володіння земельною власністю належало усім вільним людям. Він вважав, що в новгородських землях це право зберігалось навіть у період монгольського панування, оскільки ця територія не входила в коло безпосереднього впливу і залежності від хана. В інших землях цей порядок був порушений, бо за принципом монгольського державного права уся земля, що перебувала в межах влади хана, вважалася його власністю, а піддані могли бути лише простими користувачами землі, а не власниками. К. Неволін стверджував, що цей принцип закорінився у тих руських землях, які підлягали сильному ханському впливові, де після скинення монгольського іґа всі ханські права перейшли на місцевих князів. Так, усі землі певного князівства, окрім земель, що були вже у спадко-

²² Reutz Ph. Versuch über die geschichtliche Ausbildung der Russischen Staats- und Rechtsverfassung.— Mittau, 1829.— S. 81, 123, 147.

²³ Полевой Н. А. История русского народа.— Москва, 1852.— Т. 1.— С. 70—75.

²⁴ Неволин К. А. История российских гражданских законов.— С. 128—129.

²⁵ Там само.— С. 133.

²⁶ Там само.— С. 128—130.

вому володінні служилих людей, стали вважатися князівською власністю. Поступово склалася традиція, за якою тільки служилі люди (військові слуги) могли володіти вотчинами, з котрих вони служили князеві або государеві. Неслужилі особи продовжували володіти землями хоч і спадково, але тільки на правах тяглого майна²⁷. Учений бачив суттєву різницю між тяглою і вотчинною землями, оскільки, на його думку, вотчина розглядалася як дійсна власність вотчинника, у той час як тяглі землі, незважаючи на те, що перебували у спадковому володінні, вважалися належними государеві. Однак він зазначав, що сільські мешканці володіли тяглими землями на „таком обширном праве, что оно может быть сравнимо с правом вотчинным“²⁸.

Однією з перших праць, присвячених власне селянству, був історико-статистичний нарис В. Вешнякова „Крестьяне-собственники в России“. Уже сама назва відзеркалює позицію автора, який визнавав, що право придбання земельної власності не було у давній Русі виключним привілеєм якогось одного стану. На його думку, давньоруські історичні пам'ятки не свідчать про заборону набувати земельну власність ні міському, ні сільському населенню. Залишки вотчинних прав сільських мешканців він убачав пізніше у новгородських землях²⁹. Що ж до інших земель, то він, по суті, повторив міркування К. Неволіна про вплив монгольського панування на формування погляду про належність усіх земель князеві як „верховному вотчиннику“. У той час тільки служилі люди одержували землі від князя на правах вотчин. Інші стани (неслужилі) володіли землями хоч і спадково, але на правах тяглого майна, тобто з обов'язком сплачувати з цієї землі оброк на користь князя. У той же час В. Вешняков вважав чорносошних селян землевласниками, котрі „издревле обладали землями на вотчинном праве“. Більше того, він наводив факти, що, на його думку, свідчили про визнання селянських землевласницьких прав навіть на найвищому урядовому рівні³⁰.

Зацікавлення історією селянства та його правами поживилося у 50—60-х рр. XIX ст. у зв'язку з тією ідеологічною боротьбою, що розгорнулася у Росії напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 р. і знайшла свій вияв у полеміці між західниками і слов'янофілами. Цьому сприяла також праця А. Гакстгаузена*. Навколо поглядів на природу общини та її ролі у селянському землеволодінні у 70—90-х рр. XIX ст. розгорнулася дискусія також у європейській історіографії. Вона була викликана творами видатного представника німецької історико-правової школи Георга Людвіга Маурера, з яких у Росії найвідомішою була праця „Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства“, що

²⁷ Неволин К. А. История российских гражданских законов.— С. 136—138.

²⁸ Там само.— С. 134.

²⁹ Вешняков В. Крестьяне-собственники в России. Историко-статистический очерк.— Санкт-Петербург, 1858.— С. 1.

³⁰ Там само.— С. 2—3.

* Пруський чиновник А. Гакстгаузен у 1843 р. здійснив подорож по землеробських губерніях Росії (Поволжя, Чорноземного Центру, Закавказзя, України, Криму), результатом якої став твір „Исследование внутренних отношений народной жизни и особенностей сельских учреждений России“. Серед особливостей народного побуту він віддавав перевагу общині з її мирськими порядками, браком особистої земельної власності і зрівняльним землекористуванням.

вийшла 1853 р. німецькою мовою, а 1880 р. — у російському перекладі. Г. Маурер обґрунтував теорію походження середньовічної общини від первісної поземельної общини-марки часів Юлія Цезаря. Початковою і найпоширенішою формою поземельних стосунків у Німеччині він вважав общинне землеволодіння, за якого загальне общинне поле поділялося на ділянки за кількістю членів общини, і всі одержували рівноцінні наділи. У подальшому, для дотримання рівності наділів, улаштовувалися щорічні переділи. Такий порядок, зазначав він, що забезпечував кожному рівні права в користуванні землею, був зруйнований під час великого переселення народів, у результаті якого общинні порядки послабшали. Рівні землі почали переходити у приватну власність, а у спільному користуванні общини утрималися тільки общинні угіддя³¹.

Ця теорія знайшла прихильників в особі таких видатних представників європейської історичної науки, як О. Гірке, К. Лампрехт, Г. Бруннер, Е. Глассон, П. Виноградов, М. Ковалевський та інші. Проте К. Лампрехт більш чітко відрізняв давню марку від середньовічної, стверджуючи, що первісні порядки щезли до початку середніх віків, і вбачав у земельних переділах нововведення пізньої епохи. Він вважав, що члени маркової общини володіли землею на праві приватної власності, з якою поєднувалося общинне, тобто спільне, колективне. У кожній марці були великі общинні угіддя, так звана альменда, або „марка“, у вузькому розумінні слова: ліси, води, вигони, що залишались перебувати у спільному володінні й нероздільному користуванні. На його думку, общині належало вище поземельне право („dominium eminens“) володіння усіма землями на її території — як ще незайнятими, так і тими, що були вже у приватному володінні³².

За дослідженнями П. Виноградова, аналогічна община існувала також в Англії. На думку М. Ковалевського, ця інституція узагалі являла собою явище, відоме різним країнам Західної Європи³³.

Проте маркова теорія мала і противників. Вона викликала різку критику з боку прихильників теорії споконвічного існування інституту приватної власності — таких як Н. Фюстель де Куланж, Ф. Сибом, Ф. Метланд, О. Се, Р. Гільдебранд та інші.

Общинну теорію активно сприйняли і обґрунтували І. Беляєв, В. Лешков, М. Владимірський-Буданов.

Зокрема, І. Беляєв у своїй праці „Крестьяне на Руси“ висловив погляд на давньоруське селянство як на стан з однаковими, порівняно з іншими станами, суспільними правами, обов'язками і значенням у суспільстві. На

³¹ Маурер Г. Л. Введение в историю общинного подворного, сельского и городского устройства и общественной власти.— Москва, 1880. Докладний аналіз общинної теорії Г. Маурера див.: Данилов А. И. Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии.— Москва, 1958.— С. 150—167.

* Вища влада (лат.).

³² Лампрехт К. Хозяйственная жизнь Германии в средние века.— Москва, 1885—1886.— С. 100—102.

³³ Виноградов П. Г. Задачи правоведения // Вступительные лекции профессоров московского императорского университета.— Москва, 1909.— С. 8; Ковалевский М. М. Экономический рост Европы.— Москва, 1898.— Т. I.— С. 294—295, 306, 335—336; Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в.— К., 1971.— С. 159—166.

його думку, найдавнішою організацією селян була патріархальна самоврядна община, що прийшла на зміну родовій організації і господарювала на своїй землі. Її найважливішу функцію він вбачав у общинному землеволодінні і намагався довести, що це землеволодіння з періодичними переділами веде свій початок з глибокої давнини³⁴.

Незважаючи на це, він розглядав селян, що сиділи на розробленій ними з дикого поля землі або купленій у іншого господаря, повними її власниками, які могли абсолютно вільно нею розпоряджатися: відчувувати, продавати, дарувати, заповідати, віддавати у найм. Селянина без землі він узагалі собі не уявляв: „Крестьянин с землей и земля с крестьянином так тесно были связаны, что крестьянин не мог быть крестьянином без земли“³⁵.

До XVI ст. І. Беляєв простежував повний розвиток прав селянства як вільного і повноправного члена суспільства. Іноді, на його думку, селяни так широко розуміли свої права, що претендували на землі, які їм не належали, і утримували їх супроти волі їх справжніх власників настільки твердо, що це вимагало втручання уряду. Однак починаючи з XVI ст., зазначав він, через державну політику селяни поступово втратили право на головний капітал — землю³⁶.

На противагу М. Карамзіну, В. Лешков вважав кочування випадковим і дуже нетривалим періодом побуту давніх русів, котрі вже у часи князювання Олега та Ігоря вели осілий спосіб життя. Він також відкинув теорію родового ладу на Русі Ф. Еверса як несумісну зі самою ідеєю осілости³⁷. Повним власником землі він розглядав общину („вервь“), яка надіяла усіх своїх членів земельними ділянками за принципом рівного розподілу. У цьому, на його думку, виявлявся принцип належності землі народові, оскільки, за його висловом, „вся земля принадлежала народу“³⁸.

Він вважав, що князі спочатку володіли зовсім невеликими ділянками земель, які лежали „впусте“ і не стали ще власністю общин. На цих землях князі засновували свої вотчини і поселяли смердів на праві приватної власності. Усе населення зберігало волю, яка була забезпечена поземельним правом: „Свобода лиц и поземельное право составляют только два явления одной идеи“, — писав він³⁹. Селяни були вільними людьми, що мали не тільки право переходу з місця на місце, але й з одного стану до іншого: в посадські і торгові люди, а також право купувати землі і ставати власниками і вотчинниками. Своє твердження він обґрунтовував документальними матеріалами, які, за його міркуваннями, свідчили, що селяни володіли навіть цілими селами, якими розпоряджалися у своїх тестаентах⁴⁰. Проте такий порядок він простежував тільки до монголь-

³⁴ Беляев И. Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе.— Москва, 1860.— С. 39.

³⁵ Там само.— С. 54.

³⁶ Там само.— С. 97.

³⁷ Лешков В. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века.— Москва, 1858.— С. 94—95.

³⁸ Лешков В. Общественный быт древней России.— Санкт-Петербург, 1856.— С. 34—35.

³⁹ Лешков В. Русский народ и государство...— С. 283.

⁴⁰ Там само.— С. 287—288.

ського панування, яке призвело до зростання ролі і значення князів, котрі відповідали перед ханом за сплату податків і данини. Винищення великої кількості населення сприяло, на його думку, запустінню земель, які унаслідок цього перейшли до князів. Водночас зацікавлені в робочій силі князі намагалися обмежити переходи сільських мешканців. Так земельна власність поступово зосереджувалася у князівських руках, і з XV ст. приватні особи могли володіти землями тільки на помісному праві⁴¹. Таким чином, В. Лешков зробив висновок, що монгольське іго призвело до трансформації поземельного права, що, у свою чергу, викликало зміни і в особистому праві цілої селянської верстви.

Б. Чичерін, дотримуючись кочової теорії, вважав, що, на відміну від Заходу, де населення було осілим, у давній Русі не було ні осілості народонаселення, ні переділів землі, ні примусових стосунків. Кожний селився на окремій ділянці, якою володів вічно, спадково і самовільно⁴².

Заперечуючи міркування І. Беляєва про те, що родова община розпалася і перетворилася на договірну задовго до приходу варягів, він доводив, що давній родовий лад почав розкладатися тільки внаслідок нашествя варязьких дружин, і патріархальна община перетворилася на власницьку і договірну тільки у XIII ст.⁴³ Залишком родової общини він вважав волость, котра, на його думку, відповідала давній німецькій марці. У межах общини земля була вже розділена між окремими селянами, а участь общини у поземельному володінні він обмежував тільки роздачею порожніх або запустілих ділянок новопрійшлим селянам⁴⁴.

Б. Чичеріним була сформульована теза про існування подвійного права землевласності, коли в результаті завоювання на одну і ту ж землю встановлювалося право власності двох різних осіб. Це явище, на його думку, було викликано переходом дружинних відносин у поземельні. Керуючи дружиною, князь вважав усю завойовану землю своєю власністю, а члени його дружини на тому ж праві завоювання одержували від самого князя право власності на окремі ділянки. Саме ця ситуація, вважав він, відобразилася у документальних формулах типу: „А что его отчина в моей отчине“. Саме такі землі Б. Чичерін називав „вотчинами“ і ототожнював їх зі західноєвропейськими „аллодами“⁴⁵. Більше того, він зазначав, що великі вотчинники, тобто приватні землевласники, надавали селянам право досить вільно розпоряджатися землями, включаючи навіть дозвіл на їх обмін та продаж⁴⁶. Таким чином, Б. Чичерін визнавав факт селянського землеволодіння.

Проти найголовніших положень праці І. Беляєва виступив І. Скворцов. Він вважав селян особисто вільними людьми, що кочували з місця на місце, доводячи, що в період родового ладу взагалі не існувало поняття про приватну власність як таку, тим більше земельну⁴⁷. Коли ж князівсь-

⁴¹ Лешков В. Русский народ и государство...— С. 289—290.

⁴² Чичерин Б.Н. Опыт по истории русского права.— Москва, 1858.— С. 26, 173—174.

⁴³ Там само.— С. 26.

⁴⁴ Там само.— С. 20—23.

⁴⁵ Там само.— С. 74—76.

⁴⁶ Там само.— С. 219.

⁴⁷ Скворцов И. Обзор истории крестьян на Руси // Приложение к газете „Еженедельное обозрение“.— Москва, 1886.— С. 2.

ка влада зруйнувала юридичні засади родового ладу, земля перетворилася на князівську власність, а смерди — на безземельних землеробів. Право приватної власності, на його думку, належало тільки вищим станам суспільства⁴⁸. Будучи прибічником кочової теорії, він заявляв, що селянству взагалі було чужим і незрозумілим навіть саме поняття земельної власності, бо вони завжди знали, що земля надана їм тільки у користування. Тому І. Скворцов називав селян вільними орендарями-наймачами⁴⁹.

Погляди М. Карамзіна і С. Соловйова про особливий господарський побут населення давньої Русі і рухомий кочовий характер давньоруського землеробства підтримував В. Ключевський. Але він висловив інші думки щодо селянського землеволодіння. Зокрема, він вважав, що в часи Дніпровської Русі (IX—XII ст.) селян-землевласників ще не було. Усе сільське населення учений поділяв на два стани. Один з них становили смерди, яких він вважав вільними землеробами, котрі мешкали на князівській, тобто державній, землі, що не становила нічєї приватної власності⁵⁰. Другим станом були сільські робітники, або, як їх називав В. Ключевський, „наймити“ („ролейные закупы“), що орендували землю у бояр-землевласників на певних відробіткових умовах⁵¹.

Особливістю удільно-княжого часу (XIII—XV ст.) дослідник вважав появу своєрідного і досить чисельного стану селян-власників — „земців“ або „своземців“. Формування цієї верстви, на його думку, відбувалося у новгородській та псковській землях, де право земельної власності не становило привілею тільки вищого служилого або правлячого класу, як у Дніпровській Русі, а було засвоєне також іншими верствами вільного населення. В. Ключевський зазначав, що своєземці володіли своїми землями на правах повної власності: вони могли їх обмінювати, продавати, віддавати як віно за дочками; навіть жінки-удовиці та сестри були власницями і співвласницями цих земель. Він вважав, що приватновласницький характер цих земель засвідчувала навіть сама термінологія документів, які називають їх „вотчинами“⁵². Проте учений зауважував, що землевласність земців відрізнялася деякими своєрідними рисами, а саме: вони дуже рідко володіли землями поодинокі. Характерним для них був колективний спосіб придбання і володіння землями. Як правило, вони сиділи гніздами, землевласницькими товариствами, зв'язаними спорідненням або договором. За документами ці землевласницькі товариства мали назви „сябрів“ і „складників“. В. Ключевський називав це землеволодіння „землеволодінням у складчину“⁵³.

Децо по-іншому правовий статус селянства розглядав М. Дьяконов, котрий, посилаючись на давньоруські писемні пам'ятки, вважав смердів давньої Русі самостійними землевласниками, котрі вели своє власне окреме землеробське господарство⁵⁴. Проте, на його думку, при слабкості держав-

⁴⁸ Скворцов И. Обзор истории крестьян на Руси.— С. 2—4.

⁴⁹ Там само.— С. 10—13, 22.

⁵⁰ Ключевский В. О. Лекция VI // Ключевский В. О. Сочинения.— Москва, 1959.— Т. VI.— С. 319.

⁵¹ Ключевский В. О. Лекция XXXIII // Там само.— Т. II.— С. 243; Т. VI.— С. 319.

⁵² Ключевский В. О. Лекция XXIV // Там само.— Т. II.— С. 82.

⁵³ Там само.— С. 83.

⁵⁴ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси.— Санкт-Петербург, 1910.— С. 102—103.

ної влади їх господарська самостійність не була забезпечена, що змушувало їх шукати захисту і покровительства у сильних осіб⁵⁵. У зв'язку з цим він спостерігав повсюдний процес зосередження нерухомої власності в руках великих землевласників за рахунок дрібного землеволодіння. Цей процес обезземелення привів до заміни дрібних власників-смердів масою орендаторів. Лише у північних новгородських землях ще у XVI ст. він вбачав залишки дрібних землевласників в особі „земців“ або „своєземців“, але зазначав, що й вони поступово щезали. Так, стверджував дослідник, усі селяни перетворилися на наймачів чужої землі⁵⁶.

Г. Блюменфельд, на відміну від В. Лешкова, вважав, що інститут приватної власності виник дуже рано, і його зародження випередило утворення самої общини і за часом збігається з епохою найпримітивнішого обробітку землі⁵⁷. Проте, на його думку, спершу приватна власність сформувалася у вищих верствах суспільства. Як аргумент на підтвердження своєї гіпотези він наводив літописні відомості про існування у давній Русі князівських сіл, котрі перебували в особистому приватному володінні. У зв'язку з цим він зробив висновок, „что происхождение института частной поземельной собственности носит аристократический характер“, надаючи цьому термінові не юридичне, а фактичне значення⁵⁸. Тільки згодом, зауважував він, зі зміцненням і поширенням вотчинного володіння стало можливим утворення приватної земельної власності шляхом вільного займу, власною працею, а відтак і для селянина-землероба. Але суб'єктом вотчинного володіння у давньоруський період він вважав не окрему особу, а родину, побудовану за типом задруги, тобто велику патріархальну сім'ю. Тому він зазначав, що „возникшая [...] поземельная собственность вовсе не была похожа на римское „dominium“. Крім того, право земельної власності не було абстрактним і абсолютним — воно визначалося розмірами фактично обробленої ділянки⁵⁹. Таким чином, Г. Блюменфельд визнавав, що вже у домонгольський період право приватної власності належало усім станам суспільства, а держава майже не втручалася у вотчинні справи. Однак він вважав, що тільки вищі верстви (бояри і купці) володіли землею на вотчинному праві, а селяни — на праві общинному, зазначаючи при цьому, що ця різниця витікала не з юридичних норм, а з економічних умов: „С юридической точки зрения ни один из классов народа не был лишен права владеть вотчинами“⁶⁰.

У післямонгольський період, на його думку, володіння вотчинами прикладалося вже не до родини, а до індивіда, у зв'язку з чим ускладнилися шляхи їх придбання та відчуження права власності. Вотчини поступово зосереджувалися у руках служилого класу, а інші стани виключалися з цього процесу. При цьому значення державної влади у справі регулювання поземельних відносин стало першорядним. На відміну від В. Ключевсь-

⁵⁵ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси.— С. 104.

⁵⁶ Там само.— С. 324—325.

⁵⁷ Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России.— Одесса, 1884.— С. 93.

⁵⁸ Там само.— С. 100.

⁵⁹ Там само.— С. 104.

⁶⁰ Там само.— С. 127.

кого, який виникнення верстви „своеземців“ хронологічно відносив до XIII—XV ст., Г. Блюменфельд, подібно до М. Дьяконова, вважав їх „вмираючим типом древнього землевладення“⁶¹.

Іншим уявляв цей процес К. Кавелін, який вважав, що вже у доварязький період рід і родина мали право власності на свої землі, але за своїм характером ця власність була колективною, бо між членами роду земля ще не поділялася на засадах особистої приватної власності⁶². Він підтримував погляд М. Погодіна про негативний вплив варягів, півторастолітнє панування яких призвело до значних змін у державному і суспільному ладі Русі. Наслідком цього, на його думку, був розвиток приватної власності як по князівській лінії, так і в межах роду. Колективне общинне землеволодіння було зруйноване, а родова земельна власність перейшла в особисту. Проте цей процес розвитку приватного землеволодіння у часи формування Московського князівства був стриманий державною владою, оскільки, зазначав він, в її основі лежав тип вотчинника. Через це земельні володіння князівських слуг, тобто служилих людей, не ставали їхньою спадковою власністю-вотчиною⁶³.

І. Енгельман вважав, що родовий лад східних слов'ян, аналогічний за своєю організацією до сербської задруги, протримався недовго⁶⁴. На відміну від М. Карамзіна, С. Соловйова, О. Лакієра, він вважав, що в давньоруський період головну масу населення становили селяни, котрі господарювали на своїх власних землях. Безумовно, зазначав він, „поняття о праве поземельной собственности еще не было установлено со всею юридическою определенностью, право на землю являлось в виде права владения“. Общинна землевласність, зауважував він, виникла значно пізніше унаслідок насильницького втручання влади шляхом порушення майнових прав особи⁶⁵.

В. Власьєв вважав, що в давньоруський період князі і бояри були великими землевласниками, а сільське населення — смерди — дрібними землевласниками. Проте уже в той час, на його думку, князі дивилися на „чорні“ землі як на свої власні⁶⁶. У зв'язку з роздачею земель служилим людям велика кількість чорних земель перейшла до розряду вотчинних і помісних. Однак, зазначав він, цей перехід общинних земель до рук нових власників аж ніяк не позначався на селянах, що сиділи на них, їх становище не погіршувалося, змінювався тільки суб'єкт, на користь якого вони виконували тягло. Але в його безпосередніх характеристиках щодо правового статусу селянства спостерігаються протиріччя. Зокрема, він зазначав, що селяни, одержавши від землевласника наділ, самі ставали повними власниками, хоч раніше висловив думку, що селяни перетворилися на орендарів. Він звертав також увагу на психологічний нюанс цього проце-

⁶¹ Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России.— С. 68, 126.

⁶² Кавелін К. Взгляд на историческое развитие русского порядка законного наследования и сравнение теперешнего русского законодательства об этом предмете с римским, французским и прусским.— Санкт-Петербург, 1860.— С. 8.

⁶³ Там само.— С. 9—13.

⁶⁴ Энгельман И. История крепостного права в России.— Москва, 1900.— С. 1.

⁶⁵ Там само.— С. 5.

⁶⁶ Власьєв В. Очерки государственного благоустройства России в XVII в. // Московские университетские известия.— 1869.— № 5.— С. 2, 7.

су, вважаючи, що джерела свідчили про зміни у свідомості селянства, котре перестало само сприймати землю як свою власність⁶⁷.

Видатний історик права В. Сергієвич заперечував твердження Б. Чичеріна щодо неподільності родового майна, посилаючись на давньоримську практику, за якою майно належить не роду, а поділяється між окремими його членами. Він також не бачив у доварязький час патріархальної общини на Русі. Він посилався на „Руську правду“, яка, на його думку, увібравши в себе правові норми не тільки XI і X ст., але ще більш віддаленої епохи, нічого не говорить про общину, але дуже чітко говорить про приватну власність, яка поділяється і успадковується⁶⁸. У домосковський період, стверджував він, пануючим типом був своєземець-власник. Зазначаючи, що давні поземельні відносини не можна пояснювати юридичними поняттями сучасності, він вважав, що общинна землевласність і сама община як явище виникли значно пізніше „на очах історії“⁶⁹. Процес зародження общини, на думку В. Сергієвича, відбувався паралельно з процесом формування території Московської держави і, починаючи з XIV ст., збігався зі становленням приватної землевласності московських князів. Унаслідок їхніх конфіскаційних заходів, проведених у величезних розмірах, виникло як помісне володіння, так і невідоме давній Русі землеволодіння селянської общини. Проте він вважав, що навіть після виникнення общини продовжувала існувати селянська земельна власність, оскільки селяни (вже як члени общини) мали більші права, ніж просто право користування землею: вони передавали її у спадщину, вільно розпоряджались нею, дарували і продавали⁷⁰.

Аналізуючи давньоруські джерела, О. Лаппо-Данилевський прийшов до думки, що „Руська правда“ визнавала за смердами як права вільної людини, так і права на приватну власність узагалі, в тому числі й на земельну⁷¹. Відзначаючи складність визначення характеру цього землеволодіння, він усе-таки не погоджувався з думкою В. Сергієвича і схилявся до форми общинного землеволодіння. Як селян-землевласників він називав цілі селянські родини, що досягали великих розмірів і часто поселялись окремими селами⁷². Проте сімейні союзи, зазначав він, втрачали свою стійкість і здавалися до сімейних розділів, що сприяло зародженню індивідуальної власності⁷³.

Автор „теорії контрастів“ історичного розвитку Росії і Західної Європи П. Мілюков вважав, що, на відміну від Заходу, найдавніший період історії Русі, який він хронологічно відносив до XVI ст., характеризується браком юридичного та станового розмежування суспільства⁷⁴.

⁶⁷ Власьев В. Очерки государственного благоустройства России в XVII в.— С. 10—15.

⁶⁸ Сергеевич В. И. Древности русского права.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. III.— С. 421—422.

⁶⁹ Там само.— С. 32.

⁷⁰ Там само.— С. 34—40.

⁷¹ Лаппо-Данилевский А. С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России.— Санкт-Петербург, 1905.— С. 7.

⁷² Там само.— С. 17.

⁷³ Там само.— С. 21.

⁷⁴ Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Часть первая. Население, экономический, государственный и сословный строй.— Санкт-Петербург, 1909.— Т. I.— С. 259.

Але, на противагу І. Беляєву, він розглядав общину не тільки як досить пізній, але у різних місцевостях і неодноточний продукт приватно-власного і державного впливу. Він вважав, що переділ земель не входив до кола її обов'язків, її мета полягала тільки у зрівнянні податків з розміром того чи іншого наділу. Самі ж наділи при цьому залишалися повною і недоторканою власністю селян, що господарювали на них. Община тільки тоді дозволяла собі розпоряджатись земельними ділянками, коли „вотчичи“ покидали її. Такий вільний порядок розпорядження селянськими ділянками, на його думку, спочатку ввійшов у звичай на приватних землях, а значно пізніше держава, що перебрала на себе роль приватного власника, поширила цей порядок на все вільне селянство⁷⁵.

М. Павлов-Сільванський заперечував як погляди Б. Чичеріна, П. Мілюкова та В. Сергієвича про пізнє виникнення общини, так і думку І. Беляєва та В. Лешкова про споконвічність общинних земельних переділів. Він зазначав, що в Київський період ще не існувало общинно-зрівняльного землекористування з його періодичними переділами земельного фонду, оскільки в цьому не було необхідності, бо вільних земель було в достатку⁷⁶. Посилаючись на документальний матеріал, він стверджував, що селяни володіли землею як своєю власністю з правом повного розпорядження нею. Джерелом приватної власності він вважав нічим не обмежене вільне захоплення земель, позначаючи термінами „заимка“, „займанщина“, „вольница“ не свободу користування землею, а саме свободу захоплення її у власність. Свої міркування він доводив твердженням, що повноправними членами волосної общини XIV—XVI ст. були тільки власники землі, самостійні господарі⁷⁷. Але з цим приватним землеволодінням, на його думку, поєднувалось колективне володіння общини різними угіддями. Крім того, в общинному володінні перебували і всі покинуті власниками ділянки, так звані пустки. Більше того, зазначав М. Павлов-Сільванський, земельні права волости, тобто общини, поширювались не тільки на угіддя й пустки, але на всю волоску територію. Це поземельне право він прирівнював до того найвищого права володіння або територіальної влади — „dominium eminens“, яке мала і германська марка⁷⁸.

Досліджуючи давньоруські джерела, О. Пресняков не знаходив ніяких свідчень, що общинні землі були державними, у зв'язку з чим він заперечував погляди О. Лакієра, Г. Блюменфельда, В. Власьєва, які дивились на давньоруського князя X—XII ст. як на власника всіх земель⁷⁹. Він вважав смердів сільським землеробським населенням, що сиділо на своїх землях. Причинами „окняження“ їхніх земель він визнавав не поземельні стосунки, а систему повинностей, якими вони були зобов'язані щодо князівського господарства⁸⁰.

М. Рожков вважав, що в період родоплеменного ладу головною господарською одиницею були великі сімейні союзи, які вільно користувалися

⁷⁵ Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры...— С. 256—257.

⁷⁶ Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России.— Москва, 1988.— С. 56, 233—235.

⁷⁷ Там само.— С. 237—239.

⁷⁸ Там само.— С. 53—54.

⁷⁹ Пресняков А. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X—XII столетий.— Санкт-Петербург, 1909.— С. 284—286.

⁸⁰ Там само.— С. 293.

землею у межах своєї родової території⁸¹. Таке вільне або, за його виразом, „захватное“ землеволодіння існувало на Русі до кінця XI ст. Виходячи з факту браку згадок у „Руській правді“ про купівлю-продаж земель, він зробив висновок, що в той час земля ще не була сталою і міцною власністю родини, й ніхто не вважав землею своєю власністю, а той, хто на ній працював, володів землею тимчасово⁸².

Становлення нових форм земельних стосунків він відносив до XIII ст. Такими формами були, по-перше, сусідське сябринне або складницьке, часткове володіння без права власності на землю, по-друге, — князівське, перші ознаки якого, на його думку, помітні вже у X ст., а з XI ст. — також боярське та монастирське. Він вважав, що ці нові форми землеволодіння (князівське, боярське, монастирське) відрізнялися значно більшою міцністю, ніж вільне селянське землеволодіння⁸³.

Важливі думки і зауваження щодо селянських прав на землю у цілій низці праць висловив видатний історик і правознавець, один із засновників Київської історико-юридичної школи М. Владимирський-Буданов. Уже в „Обзоре истории русского права“ (К., 1882) він накреслив певну схему виникнення права власності на землю. Він вважав, що у давньоруський період не було станів, земля була державною територією і не становила нічийої власності. Проте поступово, з переходом населення до землеробства, з'явилася необхідність встановлення прав на окремі ділянки землі для їхнього обробітку. Спочатку, зауважував він, утверджувалося приватне право саме на рілні ділянки, а пасовища, сіножаті та інші угіддя залишалися у загальному користуванні общини або роду⁸⁴.

Знайомство з працями М. Довнар-Запольського показує еволюцію його поглядів, які йдуть від повного заперечення ним прав селянства на земельну власність до їхнього беззастережного визнання. У статті „Очерк экономического строя древней Руси“ він виступає прихильником торгової теорії, вважаючи, що в цей період земля взагалі не була ще предметом власності⁸⁵. Трансформацію у поглядах і ставленні до землі він прослідковував тільки з XII ст., коли, на його думку, спочатку в середовищі знаті (князів і бояр) земля почала набувати цінності, у результаті чого з'явилося поняття про землю як про власність. Якщо в XI ст., зазначав він, у джерелах трапляються лише окремі згадки про князівські села, то у XII ст. не тільки князівські, але й боярські села становлять звичне явище, що свідчить про розвиток приватного землеволодіння⁸⁶. М. Довнар-Запольський вважав, що цей перехід відбувався досить повільно і неодноразово у різних землях. Серед земель, де процес становлення приватного землеволодіння відбувався інтенсивніше, ніж в інших, він відзначав Галичину, яка завдяки своїм родючим ґрунтам уже на переломі XII—XIII ст. була країною великого боярського землеволодіння⁸⁷.

⁸¹ Рожков М. Коротка історія розвитку аграрних відносин.— Харків, 1927.— С. 21—22.

⁸² Рожков Н. А. Город и деревня в русской истории.— Москва, 1920.— С. 12—13.

⁸³ Там само.— С. 14.

⁸⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд. 6.— Санкт-Петербург; Киев, 1909.— С. 277, 516, 517.

⁸⁵ Довнар-Запольский М. В. Очерк экономического строя древней Руси.— С. 437, 450.

⁸⁶ Там само.— С. 451.

⁸⁷ Там само.— С. 452.

Формування юридичного поняття про землю, незайняту приватними власниками, як державну власність він відносив до XIII ст. і вважав, що його становлення відбувалося спочатку в новгородській землі і лише значно пізніше поширилося на інші князівства⁸⁸.

Давньоруських смердів він називав вільними землеробами, що поселилися на вільних незайнятих ще землях. Найдавнішою формою землекористування на Русі він вважав вільне захоплення землі смердами, однак ці землі, на його думку, не становили їхньої приватної власності. Проте він допускав, що іноді смерди, набуваючи окремі ділянки або отримуючи визнання свого права власності державними структурами, також могли ставати землевласниками. На відміну від В. Ключевського, він проводив паралелі між новгородськими своєземцями і давньоруськими смердами, вважаючи перших прямими нащадками останніх⁸⁹.

М. Грушевський, навпаки, обстоював погляд особистої приватної селянської землевласності. Він вважав, що з переходом населення давньоруських земель до осілого способу життя родові зв'язки слабшали, і „гору беруть мотиви сусідства, [...] принцип індивідуальний“. Він узагалі відкидав теорію общинного землеволодіння: „Властивого спільного володіння громади у нас і у слов'ян загалом не виробилося, і великоросійська земельна „община“ мусить уважатися продуктом пізніших чинників“⁹⁰.

У 20—30-х рр. XX ст., під час переходу радянської історичної науки на марксистсько-ленінські позиції, розгорнулися жваві дискусії навколо проблеми генезису суспільного ладу Київської Русі, що безпосередньо торкалася питання правового становища селянства. Загальне визнання дістала теорія Б. Грекова, який, спираючись на ленінську тезу про закабалення селян з часів „Руської правди“, створив нову марксистську концепцію історії селянства. В основу розробленої ним періодизації історії селянства було покладено зміну форм експлуатації залежних селян. Згідно з цією періодизацією, час, що передував феодальному ладові, він називав періодом первіснообщинного землеробства. Саме з цього періоду він виводив початок найважливішої категорії населення давньої Русі — смердів. Посилаючись на переклад з грецької мови терміна „смерд“, він кваліфікував їх як землеробів-власників. Б. Греков вважав, що в XI—XII ст. родові традиції вже віджили своє. Терміни „мир“ і „вервь“ він розглядав як тотожні назви сусідської общини, що була однотипною з німецькою маркою. Її розклад сприяв формуванню приватної власності селян на землю з повним правом її вільного відчуження. Головним змістом другого періоду (IX—XII ст.) він уважав процес утворення великої земельної власності і виникнення феодальної вотчини. На його думку, це був час перетворення вільних землеробів-общинників на клас селян, залежних від великих землевласників⁹¹.

Більшість радянських істориків — Л. Черепнін, П. Третяков, Б. Рибаків, К. Тарновський, О. Неусихін, В. Мавродін, І. Ляпушкін, В. Довженок та інші — також дотримувались общинної теорії, згідно з якою давньоруська община ототожнюється з пізньою німецькою общиною-маркою, у ме-

⁸⁸ Довнар-Запольский М. В. Очерк экономического строя древней Руси.— С. 454.

⁸⁹ Там само.— С. 453—454.

⁹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. I.— С. 358—360.

⁹¹ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси.— Москва, 1952.— Т. I.— С. 191.

жах якої велося парцелярне селянське господарство⁹². Більше того, К. Тарновський вже у VII—VIII ст. бачив на Русі порядки, за яких селяни-общинники розпоряджалися своїми земельними ділянками-аллодами до їх відчуження включно⁹³. І. Фроянов також визнав, що частина общинної землі перебувала у приватній власності общинників⁹⁴.

Л. Черепнін вважав, що в додержавний період головну роль у суспільному житті Русі відігравали сільські общини, котрі володіли землями, що частково були у користуванні окремих селянських родин, а частково експлуатувалися колективно. Втрату селянством своїх земель він пов'язував з процесами розкладу первіснообщинного ладу і генезису феодалізму. У той час, зауважував він, відбувався процес „окняжіння землі“, який означав перехід колишніх общинних земель у власність держави, уособленням котрої був князь. Одночасно частина общинників потрапляла в особисту залежність від князів, бояр і монастирів. Заперечуючи твердження про смердів як вільних общинників, він простежував заміну терміна „люди“, який, на його думку, позначав власне вільне населення, на термін „смерди“, що почав уживатися у джерелах з початку XI ст. На підставі документального матеріалу, у тому числі й Галицької Русі, Л. Черепнін, як і В. Ключевський, уважав смердів державними селянами, які сиділи на державній землі і виконували державні повинності у вигляді данини. Але, на відміну від В. Ключевського, він зазначав, що смерди мали свої власні одноосібні господарства, які переходили у спадщину до синів⁹⁵.

С. Юшков, навпаки, заперечував погляди В. Ключевського на смердів як на державних селян, зауважуючи, що В. Ключевський не підтверджував своєї думки щодо смердів ніякими джерельними даними. Сам С. Юшков уважав смердів особливою групою залежних селян, котрих він прирівнював до напіввільних французьких літів і лангобардських альдіонів⁹⁶. О. Зимін уза-

⁹² Черепнін Л. В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси // Исторические записки.— 1956.— № 56; Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнін Л. В. Пути развития феодализма.— Москва, 1972; Третьяков П. Н. Вопросы и факты археологии восточных славян // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— Москва, 1970; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— Москва, 1964; Тарновский К. Н. Предпосылки возникновения феодализма у восточных славян // Вопросы истории.— 1954.— № 4; Неусыхин А. И. Проблемы европейского феодализма.— Москва, 1974; його ж. К вопросу о первом этапе процесса возникновения феодально-зависимого крестьянства как класса // Средние века.— 1955.— Вып. VI; Мавродин В. В. Возникновение феодальных отношений у восточных славян. Древнерусское государство. Киевская Русь.— Москва, 1957; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.): Историко-археологические очерки // Материалы и исследования по археологии СССР.— Москва; Ленинград, 1968.— № 152; Довженко В. И. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.— Москва, 1968; його ж. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.

⁹³ Тарновский К. Н. Предпосылки возникновения феодализма у восточных славян.— С. 129.

⁹⁴ Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси (по поводу статьи Ю. М. Рапова) // Советская этнография.— 1972.— № 3.— С. 96—97.

⁹⁵ Черепнін Л. В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси.— С. 245—249.

⁹⁶ Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.— Ленинград, 1939.— С. 89—113.

галі розглядав смердів як один з розрядів холопів, тобто рабів, які були посаджені на землю⁹⁷.

З інших позицій виходив М. Косвен, який сприйняв схему С. Юшкова. За цією схемою, сусідська община складалася з патронімії (дворищ, печищ), тобто родинних груп, які в межах общини могли співіснувати з патріархальними родинами старого типу. На його думку, кожний член патронімії мав право на ідеальну частку в усіх общинних землях, але не на саму землю. Він міг розпоряджатися своїм правом на цю частку за своїм бажанням: продавати, закладати, віддавати у віно або у спадщину. При цьому віддавалася не сама земля, а лише право володіння і користування нею⁹⁸.

Цю концепцію в тій же термінології розвивала В. Горемікіна. Вона вважала, що давньоруська волость — „мир“ — не була тотожною з общиною-маркою, оскільки марка складалася з дрібних селян-аллодистів при общинній власності на угіддя, а давньоруський мир — з патронімії. На її думку, селяни-общинники, які користувалися общинною землею, одержували у власність не саму землю, а тільки врожай, одержаний з неї. Тому особливістю давньоруського феодалізму вона вважала общинний характер селянського землеволодіння при відсутності приватної власності селян на свої ділянки⁹⁹.

Ян Рутковський, розглядаючи цю проблему на польських матеріалах, вважав, що до утворення держави власниками землі були дрібні землероби, яких джерела називають „дідичами“ (haeredes), що продовжували існувати й після виникнення держави. У подальшому з них виділилися дружинники, котрі з часом перейшли в розряд більших землевласників, а інші утворили шляхетську верству. Дідичі, які не перейшли до складу лицарства, становили основну масу селянства¹⁰⁰.

Досліджуючи історію слов'янських термінів спорідненості, О. Трубаčov зазначав, що давньоруські „дідьнство“, „дідина“, польське „dziedzina“, словенське „dedič“, які спершу вживалися зі значенням присвійності „дідова власність“, „дідів“ — нащадок діда, пізніше набули значення наслідування у розумінні успадкування, спадщини¹⁰¹. Польські дослідники Данута та Андрій Поппе вважають, що в ранньому середньовіччі у західних, південних і східних слов'ян була поширена категорія сільського населення, котра називалася терміном „дідичі“. Цей термін вони прирівнюють до латинського „haeredas“, вважаючи, що ознакою дідичів були спадкові права на землю. Доводячи, що категорія дідичів була поширена у східних слов'ян, вони посилаються на досить відомий документ — грамоту Смоленської єпископії 1136 р. Їхня інтерпретація цього тексту відрізняється від попередніх. Трактуювання терміна „дідичі“, який раніше від них дослідники розуміли як географічну назву, вони вважають помилковим і пропону-

⁹⁷ Зимин А. А. О смердах древней Руси XI — начала XII в. // Историко-археологический сборник: А. В. Арциховскому к шестидесятилетию. — Москва, 1962. — С. 222—228.

⁹⁸ Косвен М. О. Семейная община и патронимия. — Москва, 1963. — С. 168—185.

⁹⁹ Горемыкина В. И. Об общине и индивидуальном хозяйстве в древней Руси // История СССР. — 1973. — № 5. — С. 137—138, 141—145.

¹⁰⁰ Рутковский Я. Экономическая история Польши. — Москва, 1953. — С. 29—30.

¹⁰¹ Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. — Москва, 1959. — С. 70—71.

ють розглядати його як спеціальну назву окремої категорії селянства¹⁰². Аналогічне значення цього терміна подає Ф. Славський, а К. Мошинський, досліджуючи семантику цього терміна шляхом відтворення стосунків дідичення навіть у праслов'ян, розширює час його побутування¹⁰³. Юзеф Матушевський розглядав селянські права на землю цілковито як права власності¹⁰⁴. Яцек Матушевський зазначав, що до середини XIV ст. на польських землях існувала категорія вільної сільської людности, яка була незалежним власником своїх господарств¹⁰⁵. К. Бучек зауважував, що тільки особисто залежна категорія сільського населення мала спадкові права на землю¹⁰⁶.

Ю. Бардах вважає, що в процесі розкладу первіснообщинного ладу земля індивідуалізувалась і переходила у власність спочатку великої, а потім малої родини. Назва „dziedzictwo“ (haereditas) підкреслювала спадковий характер земель, а самі власники називались „dziedzicami“ (haeredes). На противагу К. Бучеку, він зазначав, що до дідичів належали як великокнязівські селяни (rustici duces proprii), так і „ascripticii“ (приписні)¹⁰⁷. Посилаючись на документальні матеріали, Ю. Бардах стверджує, що право землевласности одержували навіть „goście“, тобто прийшли люди, які осідали на незайнятих землях. Він навіть уважав, що селянська землевласність перебувала під охороною великокнязівської влади, яка з фіскальних причин була зацікавлена у розвитку селянського господарства. На його думку, на початку XII ст. більшість населення перебувала вже на різних ступенях залежності, але селяни зберігали право власности на оброблювану землю¹⁰⁸. Дідичів він розглядав як ще вільну селянську верству, сама назва котрих підкреслювала їхні права на землю. Більше того, суспільне і правове становище цієї групи селянства він прирівнював до становища рядового лицарства. Поза тим, Ю. Бардах зазначав, що власницькі права селян на землю були зміцнені Казимиром Великим, котрий, розглядаючи сільське господарство як джерело прибутків скарбу, намагався обмежити визиск селянства, за що навіть дістав прізвисько „króla chłopków“. Думку про досить високе суспільне становище селянства він аргументував, посилаючись на проголошені Будзінським і Кошицьким сеймами права і вольності, які, окрім шляхти, духовенства і міщанства, поширювалися також на „lud i kmieci“. Про це, на його думку, свідчить також підлеглість кметів державним судам і їхнє право виступати в суді проти власного пана¹⁰⁹.

¹⁰² Poppe D. i A. Dziedzice na Rusi // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1967.— Rocznik LXXIV.— № 1.— S. 3—4; Poppe A. Fundacja biskupstwa smoleńskiego // Przegląd Historyczny.— 1966.— Z. 4.— S. 539—545.

¹⁰³ Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1953.— T. 1.— Z. 2.— S. 193.

¹⁰⁴ Matuszewski J. Causae haereditariae klauzul immunitetowych // Czasopismo Prawno-Historyczne.— 1956.— № 8/1.— S. 87.

¹⁰⁵ Matuszewski J. S. Klauzule rezerwacyjne.— S. 20.

¹⁰⁶ Buczek K. Uwagi o prawie chłopów do ziemi w Polsce Piastowskiej // Kwartalnik Historyczny.— 1957.— № 64/3.— S. 86—99.

¹⁰⁷ Bardach J. Historia państwa i prawa Polski.— S. 193.

¹⁰⁸ Там само.— S. 113.

¹⁰⁹ Там само.— S. 393.

Ці положення Ю. Бардах і Г. Лабуда розвинули також в „Історії Польщі“. У подальшому, зазначали вони, право власності дідичів на землю у процесі їхнього підпадання в залежність замінювалося на право власності залежної, підвідомчої або підпорядкованої власності зверхнього пана. Однак, зауважували вони, ця підлегла (підпорядкована) власність зі свого боку обмежувала й самого пана, який у разі усунення селянина з землі повинен був надати йому натомість іншу земельну ділянку або винагородити за неї¹¹⁰.

С. Кутшеба вважав, що внаслідок втілення в життя військовими слугами принципу спадковості на землі, надані їм великим князем за службу, рядове населення на XII ст. уже втратило право власності на свої землі¹¹¹. Йому заперечує К. Бучек, висунувши тезу „podzielonej własności“, котра, на його думку, згідно з засадами польського спадкового права, полягала у праві деяких категорій великокнязівських і церковних селян до дідичення землі¹¹². Г. Ловмянський стверджував, що кістяк сільської людності в XI—XIII ст. становили одночасно дві категорії селян: вільні селяни, котрі не мали ніяких прав на землю, і селяни, уже позбавлені волі, але які мали міцні дідичні права на землю¹¹³. На думку К. Модзалевського, у результаті обмежень селянських прав королівською владою у XIII ст., напередодні німецької колонізації польське село складалося як зі селян, позбавлених землі, але особисто вільних, так і з селян, позбавлених волі, але які володіють правом дідичення ґрунтів¹¹⁴.

Один з найвидатніших дослідників історії польського селянства К. Тименецький, дотримуючись широковизнаної свого часу теорії Ф. Пекосинського і М. Бобжинського, навпаки, вважав, що напередодні німецької колонізації селянське населення уже втратило право власності на землю. Він писав, що кметь міг ще мати особисту волю, але „nie był [...] właścicielem ziemi“¹¹⁵. Не все в аргументації К. Тименецького вважав бездоганим С. Руссоцький, критикуючи його за використання обмеженої джерельної бази¹¹⁶.

Коротко підсумовуючи викладене, зазначимо, що проблема правового статусу селянства ранньосередньовічної доби знайшла висвітлення у працях багатьох дослідників XIX—XX ст. Зокрема, історики права розглядали проблему з погляду виникнення приватної власності як такої, чисті історики — з погляду існування общини як суспільної інституції та її прав, конституювання різних верств та груп населення і, зокрема, формування селянської людності в окрему суспільну верству та інше. Вели-

¹¹⁰ Historia Polski.— Warszawa, 1957.— Т. I.— Cz. 2.— S. 286.

¹¹¹ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши.— Санкт-Петербург, 1907.— С. 28.

¹¹² Buczek K. Zagadnienie polskiego naroku // Przegląd Historyczny (Warszawa).— 1959.— Т. L.— S. 694.

¹¹³ Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1985.— Т. 6/1.— S. 419—424.

¹¹⁴ Modzalewski K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej.— Wrocław: Ossolineum, 1987.— S. 12, 55, 115, 116, 207; Buczek K. O chłopach w Polsce piastowskiej // Roczniki Historyczne.— Cz. I.— 1974.— № 40.— S. 67—68; Cz. II.— 1975.— № 41.— S. 21—23.

¹¹⁵ Тумієнієцький К. Кмієць wielkopolski w zapiskach sądowych średniowiecznych.— Poznań, 1930.— S. 15; його ж. Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich.— Warszawa, 1921.— S. 217.

¹¹⁶ Russocki S. Z zagadnień spornych „wolności kmiecej“ na Mazowszu od XIII do XVI wieku // Przegląd Historyczny.— 1958.— Т. XLIX.— Z. 2.— S. 262.

ческа складність самої проблеми через зазначені об'єктивні та суб'єктивні причини, різні висхідні завдання та підходи зумовили розбіжності думок і висновків, сформульованих дослідниками на підставі одних і тих самих джерел не тільки між різними історичними школами і напрямками, але й всередині них.

Історіографія правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя

Велика група дослідників намагалася розв'язати проблему правового статусу селянства пізнього середньовіччя на українському матеріалі. Так, прирівнюючи становище селянства Литовської Русі до становища селянства Московської держави, Д. Іловайський зазначав, що у XV ст. селянське населення уже втратило своє право приватної земельної власності, але було ще особисто вільним і могло переходити з місця на місце. Він вважав, що українське селянство зберігало свій давній общинний побут, але вже втратило право общинної власності на землю, яку обробляло. Селяни жили не на своїх власних землях, а на великокнязівських („господарських“), панських і церковних, за користування якими повинні були відбувати різні данини і повинності¹¹⁷.

К. Бестужев-Рюмін основою суспільного розвитку також вважав общину, яку в Литовській Русі називав волостю, але, на його думку, вона ще відала усім земельним фондом на своїй території. Одночасно він зазначав, що деякі розряди селян, зокрема „данники“ і „дідичи“, мали свої власні землі, про що свідчили тогочасні грамоти, причому підкреслював, що їхні права на землю визнавалися ще у час дії Литовських Статутів¹¹⁸.

Одним з перших присвятив окрему працю історії селянства руських земель Великого князівства Литовського і висловив досить суперечливі думки з цього питання Ф. Леонтович. У дисертації „Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI вв.“ він стверджував, що право землеволодіння було привілеєм пануючої шляхти, і земля перебувала тільки у повиннісному користуванні селян. Проте вже у цій праці, посилаючись на документальний матеріал, він змушений був визнати, що земля усе-таки перебувала в спадковому „отчизному“ володінні селян і навіть називалась „дідичством“¹¹⁹.

Глибше він розвинув це питання у великій праці „Крестьянский двор в Литовско-русском государстве“. На підставі вивчення широкого кола джерел, у яких селяни називають землі „своими“, „вlastними“ („вlostными“), „отчинами“, „дідинами“, він дійшов думки, що селяни-отчичі, подібно до „nobiles“, вважалися здавна спадковими власниками своїх земель, а селянська отчина, як і шляхетська маєтність, була „*hereditas paterna*“¹²⁰. Ці спадкові землі, зазначав Ф. Леонтович, селяни діставали від батьків та дідів. Корінним і споконвічним джерелом селянських „от-

¹¹⁷ Іловайський Д. История России.— Москва, 1890.— Т. 3.— С. 82—83.

¹¹⁸ Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история.— Санкт-Петербург, 1885.— Т. II.— С. 90—91.

¹¹⁹ Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI вв.— К., 1863.— С. 3, 35.

¹²⁰ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП).— 1896.— Ч. 307.— С. 179.

чиннихъ“ прав на землю він називав селянські „заимки“, „займища“, „роспаши“, розробивши які „засидівшие заимку“ селяни діставали, на його думку, такі ж міцні „отчинные“ права, як і привілейований пан-власник. Для наступних поколінь спадкоємців перших засновників заімок ці землі одержували вже значення їхніх „извічныхъ“, „стародавнихъ“, „властныхъ“ отчин¹²¹.

Так само, зазначав Ф. Леонтович, отчизними ставали „купленины“, тобто землі, придбані шляхом купівлі. Посилаючись на джерела, він писав, що в Галичині довго тримався звичай продажу селянами своїх земель без усякого дозволу місцевої влади. Крім того, селяни досить вільно розпоряджались своїми землями: віддавали у віно, виділяли зятям, обмінювали, передавали в заставу та інше. На цій підставі він дійшов висновку, що земля перебувала у безпосередньому володінні селян¹²².

Цей висновок привів його до формулювання досить оригінального погляду, а саме про подвійність землеволодіння — панського та селянського. Це явище, вважав він, мало місце як у господарських, так і в приватних маєтках, і проіснувало до часів повного розвитку шляхетських вільностей, коли „вічне право“ панів-землевласників поширилось на особу і майно їх підданих¹²³.

З цим Ф. Леонтович пов'язував трансформацію, що відбулася зі змістом самого поняття „отчич“. Якщо до початку XVI ст. воно мало значення спадкового власника землі, що дісталась йому від діда-прадіда, то вже у Литовських Статутах, зазначав він, під „отчичем“ розумівся селянин, який сам був у спадковій залежності від свого власника¹²⁴.

В. Антонович вважав, що литовські князі на підставі права завоювання перебрали на себе право власності усіх земель. Незважаючи на це, на його думку, становище селян у Великому князівстві Литовському до Люблінської унії було порівняно непоганим, оскільки вони мали особисту волю і земельну власність. На підставі дослідження джерел та Статутів він виділяв чотири групи хліборобської людности: 1) невольну челядь (двірських слуг); 2) „отчичів“; 3) „данників“ та 4) „похожих людей“ („слободичів“ або „вольників“). Він дійшов висновку, що серед них правом землевласности користувалися „отчичі“ і „данники“, аргументуючи свою думку виразами у джерелах, які вживалися щодо цих верств селянства „со всіми их землями пашными и бортными“¹²⁵. Він вважав також, що офіційні документи визнавали за селянами право землевласности. Втрату селянами прав на землю В. Антонович пов'язував з перебудовою суспільних відносин, що сталася у результаті Люблінської унії. Він зазначав, що всі три редакції Статуту намагалися обмежити землевласницькі права селян¹²⁶.

У той же час він вважав, що події першої половини XVIII ст. та Коліївщина сприяли відновленню селянських прав на землю, яка знову

¹²¹ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве.— С. 180—181.

¹²² Там само.— С. 174.

¹²³ Там само.— С. 176.

¹²⁴ Там само.— С. 192.

¹²⁵ Антонович В. В. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. Руська історична бібліотека.— Львів, 1901.— Т. XXI.— С. 122.

¹²⁶ Там само.— С. 126, 133.

стала їх спадковою власністю, незважаючи на те, що ряд факторів обмежували це право. Серед обмежувальних умов він називав такі: необхідність для селян з певної кількості землі давати панові данину, неможливість продавати або передавати землю іншій людині без відома та згоди пана, а також втрату права на землю, якщо селянин покидав маєток¹²⁷.

І. Новицький узагалі вважав, що в достатутувий час у Великому князівстві Литовському ще не існувало чітко визначених замкнених станів, а землеволодіння ще не становило чийогось привілею. Він аргументував це тим, що при остаточному формуванні суспільних верств бояри, які становили групу служилих людей, могли однаково потрапити і потрапляти на два крайні щаблі станової ієрархії — як до шляхетства, так і до селянства. На його думку, всі вільні верстви, у тому числі й найчисельніша з них — селянство, користувалися однаковими правами і володіли поземельною власністю з обов'язком служби¹²⁸. Він зазначав, що у Великому князівстві Литовському майже всі князівські пожалування були умовними, несли на собі не тільки службу, але і податну повинність. Він уважав, що князівське право на всі землі *de jure* зберігалось до другої половини XVI ст., і тільки у зв'язку з підготовкою Люблінської унії великий литовський князь Жигимонт II Август відрікся від нього. Услід за Б. Чичеріним він зробив висновок, що на одній і тій же землі лежало право цілої ієрархії осіб, і всі тримали її один над іншим.

І. Новицький поділяв усе сільське населення достатутувого часу на дві групи: селян, що мешкали на великокнязівських землях, і на приватновласних, між якими він не вбачав особливої різниці. Обидві ці групи, на його думку, мали право на земельну власність, бо могли її відчужувати¹²⁹. Аналізуючи Литовські Статути, він зазначав, що вже Перший Статут 1529 р. свідчив про погіршення юридичного становища селян у зв'язку з переходом повиннісного права і судочинства до рук великих землевласників, але права селян на землі, що перебували у їхньому володінні, були ще забезпечені. Причому, зауважував він, це право селян на їхні „отчини“ визнавалось не тільки селянським середовищем та їхніми панами, але й державним законодавством. У цих висновках дослідник посилався на Статут 1529 р., яким визначалися штрафи за порушення земельних володінь селян. Проте, роблячи порівняльний аналіз Статутів, І. Новицький констатував, що за другим Статутом (1566) селяни уже втратили своє право землеволодіння¹³⁰.

Відкриття общини як суспільної інституції в українських землях XV—XVI ст. належить М. Іванишеву, який виводив її з найдавніших часів. На відміну від багатьох дослідників, він уважав, що в XV—XVI ст. сільські общини вже втратили „права собственности на земли, ими занимаемые“, оскільки в результаті переходу українських земель до Польщі та Литви общинні землі були приєднані до королівських маєтків або надані панам, містам, церкві. Разом з тим він визнавав за селянством право на земле-

¹²⁷ Антонович В. В. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. — С. 153—157.

¹²⁸ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV—XVIII вв. — К., 1876. — С. 13—15.

¹²⁹ Там само. — С. 53.

¹³⁰ Там само. — С. 64, 70.

власність і зазначав, що кожний селянин міг окремо набувати земельні ділянки і володіти ними на праві повної власності¹³¹.

„Талановитий начерк правового становища селянства на матеріалах українсько-білоруського пограниччя“, за висловом М. Грушевського¹³², дав М. Владимирський-Буданов у розвідках про селянство XV—XVI ст. У них він доводить, що до XVI ст. селянам Великого князівства Литовського належало повне право вічного та спадкового посідання земель нарівні з боярами та зем'янами. На його думку, ще на початку XVI ст. всі верстви населення характеризувалися певною одноманітністю, а саме: усі повинні були служити державі і тільки на такій умові володіли землею¹³³. Селянам належали всі права набування землі і розпоряджання нею, які взагалі були доступні приватним особам і вільним верствам, тобто право успадкування землі (законне і через посмертний запис, тобто тестамент), право її купівлі, продажу й застави¹³⁴. У залежності від характеру повинностей М. Владимирський-Буданов виділяв кілька типів землеволодіння, зокрема чиншове, службне, тягле, боярське, невільно-службне. Головним типом селянського землеволодіння він вважав тягле. Прирівнюючи селянську тяглу службу до зем'янської, він зазначав, що повинності, які лежали на тяглих людях, зовсім не означали, що вони та їхні маєтки становлять приватну власність скарбу або панів-власників, подібно до того, як зем'янські „отчини“, з яких виконували військову службу, не були маєтками великого князя. „Тягло — це така служба державі, як і військова служба бояр“, — писав він¹³⁵.

Називаючи селян корінними власниками землі, „отчичами“, М. Владимирський-Буданов уважав, що земля, зайнята селянами, не належала ні скарбові, ні панам, а „творить вічне і потомне володіння селян“¹³⁶. Різниця між селянським землеволодінням, з одного боку, і боярським та зем'янським — з другого, на його думку, полягала в тому, що селяни володіли землями не на особистому праві, а на праві співволодіння сільських та волосних громад. Найпоширенішим видом такого спільного посідання землею він уважав дворище, яке прирівнював до хорватської „задруги“¹³⁷.

Аналізуючи законодавчі акти, він зауважував, що права селян на землю не були визначені законами, проте, незважаючи на це, до середини XVI ст. вони були досить міцними. Намагання законодавців визнати виключне право на землю за короною, панам та церквою він прослідковував від часу затвердження Першого Литовського Статуту. М. Владимирський-Буданов уважав, що Статут, намагаючись законодавчо обмежити

¹³¹ Иванишев Н. О. Древних сельских общинах в Юго-Западной России.— К., 1863.— С. 5—6.

¹³² Вступ // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. Руська історична бібліотека.— Львів, 1902.— Т. XXII.

¹³³ Владимирський-Буданов М. Ф. Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в. // Там само.— С. 4; його ж. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI в. // Там само.— С. 60.

¹³⁴ Владимирський-Буданов М. Ф. Селянське володіння...— С. 45, 72.

¹³⁵ Владимирський-Буданов М. Ф. Форми селянського володіння...— С. 51—52.

¹³⁶ Владимирський-Буданов М. Ф. Селянське володіння...— С. 69.

¹³⁷ Владимирський-Буданов М. Ф. Форми селянського володіння...— С. 4—5.

селянські землевласницькі права, тим самим визнавав їх існування *de facto*. Зокрема, посилаючись на 21 артикул VIII розділу Статуту, в якому зазначено, що ніякий боярин або чоловік не може купувати землю у чужого чоловіка без дозволу його пана, він зробив висновок, що, поперше, цим Статут фактично визнає право селян на купівлю-продаж землі, а по-друге, що навіть селяни приватних маєтків мали право продавати землі, але за згодою свого пана. Так само, на його думку, 7 та 18 артикули IX розділу Статуту, в яких визнавався факт селянського володіння угіддями та лісовими ділянками, є свідченням, що селяни користувалися правом нерухомості¹³⁸.

М. Владимирський-Буданов зробив висновки щодо правового становища не тільки державних селян, але й селян приватних та церковних маєтків. Зокрема, посилаючись на документальні джерела, він дійшов думки, що селяни приватних маєтків тримали землі як свої власні і могли заставляти їх іншим людям або брати землю від сторонніх осіб у заставу. Більше того, зазначав він, ні суд, ні шляхта не відкидали цього права. Найбільшими землевласницькими правами, на його думку, користувалися селяни церковних маєтків¹³⁹.

І. Новицькому та М. Владимирському-Буданову заперечував М. Любавський. Він уважав, що не можна ставити знак рівності між селянським і боярським землеволодінням, оскільки боярське право власності було забезпечене багатьма правилами, чого зовсім не існувало щодо селянських прав¹⁴⁰. Він розглядав селянські землі як результат займанщини і розробки вільних земель та угідь багатьма селянськими поколіннями, але при цьому зауважував, що ці землі перебували радше у користуванні, ніж у володінні селян. Саме тому він не погоджувався з висновком М. Владимирського-Буданова, що кінець правам селян на землю поклала аграрна реформа 1557 р., бо вважав, що селяни не мали землевласницьких прав і до волочної поміри. Дійсним власником селянських земель він вважав великого князя¹⁴¹.

Проте, як і Ф. Леонтович, він не міг обійти існуючу практику спадковості селянських земель і фактично змушений був усе-таки визнати власницькі права селян. За його визначенням, „отчичи“ — це селяни, що народилися і виростили на певних земельних ділянках, які вони одержали від батьків у спадщину разом з обов'язком тієї чи іншої селянської служби. Пізніше М. Любавський сам застосовував щодо селянства не тільки термін „землекористування“, але й „землеволодіння“. Фактично він погодився з міркуваннями багатьох дослідників і, зокрема, М. Владимирського-Буданова, що селянські землі були у володінні не окремих господарів, а складних селянських товариств: „Исторически сложившиеся крестьянские земельные единицы были во владении и пользовании семейно-родовых групп или сябров-чужородцев“¹⁴². Він зазначав також, що селяни,

¹³⁸ Владимирський-Буданов М. Ф. Селянське володіння...— С. 71—72.

¹³⁹ Там само.— С. 114—117.

¹⁴⁰ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— Москва, 1892.— С. 402—404.

¹⁴¹ Любавский М. К. Областное деление...— С. 310; його ж. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно.— Москва, 1910.— С. 95—96.

¹⁴² Любавский М. К. Очерк...— С. 226.

володіючи своїми спадковими землями, досить вільно розширювали їх „приробками“, тобто розорювали нову ріллю і привласнювали її. Крім того, він звертав увагу на практику продажу та закладення селянами своїх земель та угідь іншим селянам і навіть особам інших станів, але зазначав, що ці угоди не мали самостійного характеру, бо вища влада могла їх анулювати, якщо вони сталися без її дозволу¹⁴³. Тому, на його думку, вище власницьких прав селян стояло право великого князя як дійсного власника селянських земель. Селяни теж мали свої власницькі права, зазначав він, але ці права діяли не щодо їхніх панів, а тільки всередині самого селянства¹⁴⁴.

І. Линниченко, навпаки, припускав, що до XIV ст. селяни Русі володіли землею як на праві особистої, так і колективної (общинної) власності, щоправда, в останньому випадку — з певними обмеженнями, що витікали з общинного землеволодіння. На його думку, багаточисленні факти доводять, що селяни не тільки у XV, але ще й у XVI ст. вважали землі своєю повною власністю і саме на такому праві розпоряджались ними¹⁴⁵.

Він уважав, що навіть щедро роздача земель шляхті у XIV—XV ст. не зруйнувала селянського землеволодіння, бо їй надавалися переважно пусті землі для заснування нових поселень. Поряд з цим І. Линниченко зазначав, що саме розвиток шляхетського землеволодіння найбільше сприяв руйнації селянського землеволодіння. Причину цього він вбачав у тому, що селян приваблювали пільгові роки „волі“ на нових місцях. Але якщо на старому місці вони володіли землею як власністю, то на новому ставали по суті тільки чиншовиками, які сиділи вже на чужих землях¹⁴⁶. Проте самі селяни спочатку продовжували вважати і нові ділянки своєю власністю і розпоряджались ними за давнім звичаєм. Цікаво, зазначав І. Линниченко, що і власники спершу не перешкоджали селянам у такому розумінні їхніх прав. Їх турбувало тільки, аби з селянської ділянки справно надходила данина. Тому селяни розпоряджались своїми землями досить вільно до продажу включно. Вони не могли продавати землю тільки шляхтичам, бо в такому разі земля ставала „обельною“*. Але поступово до цього обмеження, на думку І. Линниченка, долучилося ще одне: селянин міг продати свою ділянку тільки за згодою свого пана і тільки особі, що була здатною відправляти повинності, які лежали на цій землі. Він зробив висновок, що брак юридичного права власності селян на землі спричинився до того, що селянська власність мала лише зовнішній вигляд обмеженого права власності, оскільки, не будучи забезпеченою ніяким юридичним актом, вона була по суті тільки правом спадкового користування. Виходячи з цього, він порівнював селянське землеволодіння із володінням солтисів, яке, у його розумінні, було лише спадковим правом користування, а не власності, і розділило однакову з ним долю¹⁴⁷.

У статті „Западно-русская сельская община в XVI в.“ М. Довнар-Запольський, на відміну від Ф. Леонтовича, В. Антоновича та І. Новицького,

¹⁴³ Любавский М. К. Очерк...— С. 99.

¹⁴⁴ Любавский М. К. Областное деление...— С. 400, 408.

¹⁴⁵ Линниченко И. А. Черты из истории сословий...— С. 192.

¹⁴⁶ Там само.— С. 193.

* „Обельна“ — тобто вільна від сплати податків і повинностей.

¹⁴⁷ Линниченко И. А. Черты из истории сословий...— С. 194.

котрі на підставі актів, у яких селяни називають землі „своими“, „отчизними“, зробили висновок про фактичне існування селянського права землевласності, закликав обережніше ставитися до цих повідомлень і співвідносити їх з тодішніми умовами землеволодіння. Як і М. Владимірський-Буданов, він прирівнював селянську службу господарських земель до будь-якої військової служби, але, на противагу йому, вважав, що таке користування землею не було повним володінням¹⁴⁸. У той період він визнавав у власності общини сільські угіддя, а інколи і „роспаши“, а також її право у надзвичайних випадках на переділ земель, що були відведені окремим дворищам. Але найголовнішими функціями общини він уважав адміністративно-фінансові¹⁴⁹.

У наступній праці „Очерки по организации западно-русского крестьянства“ М. Довнар-Запольський визнавав уже цілком незаперечним фактом існування у Великому князівстві Литовському селянського землеволодіння на правах власності, „отчины“. „По отношению к освоенной крестьянами земле мы не находим никаких фактов, которые указывали бы на право волости распоряжаться заселенными дворищами и службами [...] Вообще владение землею на правах „власности“, „отчины“ является фактом, который можно признать вполне бесспорным“¹⁵⁰. Це володіння, на його думку, поширювалось на рільні землі дворищ, а також полягало у праві спільного користування різними „входами и уступами“, тобто угіддями. Посилаючись на офіційний урядовий документ „Наказ старостам і державцям“, у якому йшлося про підтримку судом прав на залишені селянами колись наділи в разі їхнього повернення, він доводив визнання селянського права землеволодіння навіть самою державною адміністрацією¹⁵¹.

Прихильником общинної теорії був також І. Лучицький, однак він зовсім по-іншому роз'ясував цю проблему. На підставі „Румянцевской описи“ він зробив висновок, що всі нові поселення виникали на початках общинного володіння, характерною рисою якого була повна відсутність особистої власності. Цей порядок землеволодіння він уважав дуже давнім¹⁵².

Спочатку, на його думку, більшість складних родин становили єдине і нероздільне ціле: вони спільно володіли всім, у тому числі й землею. Коли вони розпадалися на свої складові частини — окремі родини, одночасно відбувався поділ майна. Найголовнішим принципом поділу була рівність у всьому: кожна сім'я одержувала рівні частки загального майна. Але це не стосувалось землі. Він, як і Г. Маурер, уважав, що родина мала право не на певну землю, а лише на ідеальну частку певного розміру у всіх без винятку спільних угіддях і землях¹⁵³. Українську общину І. Лучицький прирівнював до індійської, зазначаючи, що вона була первісного

¹⁴⁸ Довнар-Запольський М. В. Западно-русская сельская община в XVI веке // ЖМНП. — 1897. — № 7. — С. 115.

¹⁴⁹ Там само. — С. 128.

¹⁵⁰ Довнар-Запольський М. В. Очерки по организации... — С. 108.

¹⁵¹ Там само. — С. 109—110.

¹⁵² Лучицкий И. Очерки общественного землевладения в России. Очерк первый. Судьба общины в России и на Западе // Отечественные записки. — Санкт-Петербург, 1882. — Т. ССLX. — С. 212.

¹⁵³ Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. — 1889. — № 3. — С. 38.

типу, без переділів, без обмеження часу користування, без рівномірності наділів. В основі такої общини, на його думку, було фактичне захоплення землі, тобто займанщина¹⁵⁴.

Концепція займаного виникнення поземельної власності, в тому числі й селянської, була висунута О. Лазаревським на багаточисленних матеріалах Лівобережної України, коли шляхетська землевласність була скасована, за його виразом, „козацкою шаблею“. Проте він уважав, що селянське вільне землеволодіння протрималося недовгий час через політику старшини та гетьманів¹⁵⁵.

Питання правового статусу селянства майже одночасно з М. Іванишевим розглядав М. Костомаров, але він виходив з принципово іншої позиції. По-перше, М. Костомаров уважав, що історичний розвиток українських і російських земель пішов різними шляхами: в Україні продовжували розвиватися давні удільно-вічові уявлення, а суспільні стосунки Росії запозичили і увібрали в себе дуже багато з татарських порядків, найголовнішим з яких був перехід права власності на всі землі до великого князя¹⁵⁶.

У зв'язку з цим він відрізняв українську громаду від російської общини: „Громада, по южнорусским понятиям, совсем не то, что мир по „великорусскому“¹⁵⁷. У той час, як російська община, на його думку, була абстрагованим виявом загальної волі, що поглинала самобутність кожної особи, громада була добровільним зібранням людей, де кожна людина була сама по собі незалежною особистістю.

Головну ж відмінність він убачав у ставленні до землі самого селянства. На відміну від російських селян, які не вважали себе власниками одержаних від общини земельних ділянок, українці не були скуті путами общинної власності, і кожний землероб був незалежним землевласником¹⁵⁸.

З критикою общинної теорії виступили О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський.

О. Єфименко поширювала в українській історіографії теорію безобщинного розвитку. Як і М. Костомаров, вона підкреслювала психологічний аспект цієї проблеми, зазначаючи, що український народ „не имеет никакой склонности к общине, — мало того, он высказывает часто прямое отвращение к этой форме земельного пользования, да и вообще, во всех своих общественных отношениях проявляет, в противоположность великорусскому народу, сильную склонность к индивидуализму“¹⁵⁹. Вона вважала, що ставлення селянина до землі витікало з його погляду на працю як на єдине і справедливе джерело власності: „Земледелец утверждается

¹⁵⁴ Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // Отечественные записки.— 1882.— Ноябрь.— С. 8.

¹⁵⁵ Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1892.— С. 1; його ж. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк. Изд. 2.— К., 1908.

¹⁵⁶ Костомаров Н. И. Две русские народности // Исторические монографии и исследования.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. I.— С. 282.

¹⁵⁷ Там само.— С. 279.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Єфименко А. Я. Трудовое начало в народном обычном праве // Исследование народной жизни.— Москва, 1884.— Вып. 1.— С. 142.

крепко на том, что вся земля отнятая [...] его трудовым захватом, есть его неотъемлемая и неприкосновенная собственность¹⁶⁰.

Поклавши в основу свого підходу трудову теорію, О. Єфименко писала: „Права на землю так тесно переплетались с правами на обязательный труд населения, сидящего на этой земле, что трудно и разграничить эти два предмета — или скорее две стороны одного и того же предмета“¹⁶¹. Основу селянських землевласницьких прав вона вбачала у займанщині.

Первісною формою землеволодіння О. Єфименко вважала дворище, кожний зі співвласників якого був представником не земельного наділу, а лише певної ідеальної частки загального земельного цілого. Навіть коли в межах великої родини відбувався поділ на окремі сім'ї, уявлення про цілісність спільного господарства не порушувалося, і поділ землі не відбувався. Але якщо більшість дослідників ставили знак рівності між дворищним землеволодінням і общинним, то О. Єфименко розрізняла їх як зовсім різні за своїм внутрішнім змістом форми. При подальшому розкладі архаїчних родових спільнот, на її думку, з'являлися дві можливості: перша — подвірне володіння, друга — общинний порядок землеволодіння. Община виникала при умові відібрання у співвласників їхніх прав власності на землю, хоч і досить умовної¹⁶². У зв'язку з цим вона зробила висновок про те, що в українських землях з дворища та дольового володіння сябрів розвинулося подвірне володіння (хутірська система), що знаменувало перемогу приватної власності селян на землю¹⁶³.

О. Єфименко зазначала, що у Великому князівстві Литовському права селянина-землероба на оброблювану ним землю визнавалися і поважалися досить довго. Незважаючи на те, що верховний власник землі — великий князь — міг роздавати і передавати землі з селянами, це, на її думку, не зачіпало інтересів і прав землеробів. Аргументуючи свої міркування документальним матеріалом, вона стверджувала, що селяни вільно розпоряджались землею як своєю власністю при умові виконання усіх належних з даної ділянки землі повинностей. Більше того, вона вважала, що право селянської землевласності визнавалося не тільки державною владою і тими, кому ця влада тимчасово передавала ці права, але й справжніми великими землевласниками: князями, панами і магнатами¹⁶⁴. Саме цим О. Єфименко пояснювала застосування до селян в офіційних юридичних документах терміна „отчичи“, а до їхніх земель — „отчизна“ і „вотчина“. У зв'язку з цим вона негативно оцінювала „волючну“ реформу 1557 р., вважаючи її своєрідним переворотом, який запровадив нову епоху в історії українського селянства, бо відтоді селянин-землевласник перетворився на такого ж наймача, якими завжди були „вольники“ або „похожі люди“, що наймали землю на певних умовах¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной России // Русская мысль.— 1892.— Кн. 4.— С. 157.

¹⁶¹ Єфименко А. Я. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы.— 1891.— № 4.— С. 536.

¹⁶² Єфименко А. Я. Дворищное землевладение...— С. 158—159.

¹⁶³ Єфименко А. Я. Исследование народной жизни.— Москва, 1884.— С. 219—221, 293—294, 365.

¹⁶⁴ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение...— С. 164.

¹⁶⁵ Там само.— С. 173.

Проти аналогій, які проводив І. Лучицький між явищами українського і західноєвропейського життя, виступив Д. Багалій. Не вважаючи український народ індивідуалістом, він, проте, заперечував проти того, аби „втискивать понятие малороссийской займанщины в расплывчатый термин „первобытной общины“, і взагалі зауважував, що І. Лучицький підмінює явище займанщини общиною. На думку самого Д. Багалія, займанщина була первісним явищем в історії українського землеволодіння, яке могло перетворитись як на общину, так і на подвірно-надільне володіння¹⁶⁶.

Він уважав займанщину типовою формою селянського землеволодіння, яка мала подвійний характер: суспільний і особистий. Суспільна займанщина, зазначав він, передувала особистій, але часто вони йшли поруч. Виходячи з цього, він відносив особисту займанщину до дуже давнього часу і вважав, що особиста земельна селянська власність утвердилась дуже швидко¹⁶⁷.

На протигагу І. Лучицькому, Д. Багалій не бачив ознак общинного побуту в суспільній займанщині. Не знаходячи у місцевому праві натяків на общинні порядки, він зауважував, що це свідчить скоріше не на користь общини, а проти неї. Проте незважаючи на все це, він схилився до думки, що юридично земля належала шляхті¹⁶⁸.

Теорію займанщини, принцип „захватного“ володіння підтримував В. Барвінський¹⁶⁹. Запозичивши термінологію Д. Багалія, він також виділяв суспільну займанщину і особисту. Суспільна займанщина, на його думку, полягала в тому, що община одного села або навіть і кількох займала вільні землі і володіла ними разом без усяких поділів. Таким чином, зазначав він, брак приватної власності на такі землі був поширеним явищем¹⁷⁰. В. Барвінський звертав увагу на живучість цих порядків, які зберігалися ще навіть на час складення Генерального опису. Визначаючи характер користування цими землями, він наводив розповідь мешканців села Васютинець, які розповідали, що на цих спільних землях „пашеться земля и сіно косится на зафать, упряжая один другого, по стародавнему обыкновению“. Причому, зазначав він, окремі члени общини не сиділи на одному незмінному місці, а переходили з однієї ділянки на іншу, „як якого літа надобность укажет“¹⁷¹. Права громади щодо таких суспільних земель, на його думку, були досить значними: вона давала дозвіл на влаштування хуторів, зведення гребель, купувала і продавала землі, здавала їх в оренду та інше. Вона також надавала окремі ділянки приватним особам, але, як підкреслював В. Барвінський, вони не переходили у приватне володіння. Таке надання означало лише землекористування¹⁷².

Проте на протигагу І. Лучицькому, В. Барвінський не називав це землеволодіння „общинним“, а застосовував термін Д. Багалія „суспільне зем-

¹⁶⁶ Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.— 1883.— № 12.— С. 20; його ж. Рецензия на работу Лучицкого И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. (Отечественные записки.— 1882.— Ноябрь) // Киевская старина.— 1883.— № 2.— С. 415.

¹⁶⁷ Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине...— С. 32—33.

¹⁶⁸ Там само.— С. 3, 21.

¹⁶⁹ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине...— С. 44.

¹⁷⁰ Там само.— С. 117.

¹⁷¹ Там само.— С. 120.

¹⁷² Там само.— С. 121.

леволодіння". Він вважав його особливим оригінальним типом володіння, яке має дуже мало спільного з „великоросійським миром“, бо в ньому не прослідковуються ані періодичні переділи землі, ані рівномірність ділянок. Він зазначав, що українська громада взагалі не обмежувала своїх членів у земельному наділі. Тому він, як і Д. Багалій, заперечував існування у Гетьманщині общинного ладу в його загальноприйнятому розумінні¹⁷³.

Крім суспільної, В. Барвінський виділяв також і особисту займанщину, за якої окрема родина займала землю у свою приватну власність. Таке землеволодіння він називав особистим. Посилаючись на законодавчий збірник „Права, по которым судится малоросійський народ“, де говорилося: „Кто бы себи какие грунты и угодия нажилъ, или кто-бы на пустую землю пришелъ и тую землю распахивал [...] таковыя недвижимия имѣнія имѣют быть того, кто владѣеть, собственныя“, він зробив висновок, що за малоросійським правом особиста займанщина була достатньою для гарантування юридичного права власності¹⁷⁴.

Ще однією формою селянського землеволодіння він називав сябринне землеволодіння, яке він розумів аналогічно з І. Лучицьким як спільне володіння землями і угіддями групою родичів після розкладу великої складної родини на окремі сім'ї — двори¹⁷⁵.

М. Рожков зазначав, що в Галичині і на Волині сябринне землеволодіння зникло раніше, ніж у східних районах Київщини і Чернігівщини, де, на його думку, ще в XVI ст. зберігалось давнє вільне землекористування. Проте навіть і там, вважав він, де селянські землі переходили в руки інших класів суспільства, залишки селянського права землевласності зберігалися у праві відчужувати свої ділянки, щоправда, з дозволу землевласника¹⁷⁶.

На відміну від О. Лазаревського, І. Лучицького, В. Барвінського, М. Ковалевський не визнавав Хмельниччину за радикальний переворот у галузі земельних відносин і висловлювався на користь архаїчності земельних порядків, які існували в Лівобережній Україні у другій половині XVII і XVIII ст.¹⁷⁷ Виникнення приватної власності на землю він пов'язував з процесом переходу від бенефіціальної системи до феодальної, у результаті якого виникла спадкова власність. Становлення приватного землеволодіння у Великому князівстві Литовському, на його думку, відбувалось у XVI ст., коли верства служилих людей утворила особливий шляхетський стан, що перетворився на клас приватних землевласників¹⁷⁸.

Аналізуючи „Права, по которым судится малоросійський народ“, М. Ковалевський вважав, що нерухома власність визнавалася тільки за особами шляхетського стану, а селянські права на землю не визнавалися. Набувати землі шляхом купівлі селянам заборонялося. За ними визнавалося тільки право на користування чужою земельною власністю через

¹⁷³ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине.— С. 125.

¹⁷⁴ Там само.— С. 122.

¹⁷⁵ Там само.— С. 126.

¹⁷⁶ Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики).— Петроград, 1922.— Том второй: Феодализм.— С. 98—99.

¹⁷⁷ Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. // Юридический Вестник.— 1885.— № 1.— С. 50.

¹⁷⁸ Там само.— С. 43—44.

угоди з нерухомими власниками. Таке землеволодіння він називав „залежним землеволодінням“¹⁷⁹.

На його думку, навіть козацтво володіло землями не на особистому праві, а на общинному. Проте прототип самих общинних порядків він бачив не в козацькому товариському землеволодінні, а в селянському¹⁸⁰.

Розглядаючи питання займанщини, М. Ковалевський, на противагу Д. Багалієві і В. Барвінському, вважав, що особистої займанщини серед селян не було, бо земля займалась або нероздільними сім'ями, або цілими общинами. Він стверджував, що займки розроблювались великими колективами — сярбринними союзами або товариствами поселенців, які володіли землею нероздільно¹⁸¹. Причому він зазначав, що, на відміну від російських порядків, цей „аграрний комунізм“ не знав періодичних переділів та рівності наділів, надаючи кожному колективу можливість захоплювати стільки землі, скільки було потрібно¹⁸².

К. Качоровський звертав увагу не тільки на давню традицію займанщини, але підкреслював також і її типовість для багатьох регіонів, зокрема Східного і Західного Сибіру, Середньої Азії, північної, східної та південної країн Європейської Росії ще у ХІХ ст.¹⁸³

Важливе значення мали теоретичні висновки М. Кроля, який у 90-х рр. ХІХ ст. досліджував процес розвитку землеволодіння у Забайкаллі в період переходу його населення від кочового способу життя до осілого. У цю епоху, зазначав він, землеробство вже існувало, але ні приватного, ні общинного права власності на землю ще не було. У наявності тільки вільне землекористування. Він пояснював брак земельної власності великою кількістю вільної і зручної для землеробства землі. Якщо розроблення земельної ділянки під рілля не вимагало великих зусиль, то при перших ознаках виснаження ґрунту землероб залишав її, бо навколо було вдосталь незайманих земель¹⁸⁴.

В. М'якотин так само, як і М. Ковалевський, уважав, що повстання Б. Хмельницького не було корінним переворотом щодо порядку землеволодіння, оскільки, зачепивши тільки верхній поверх землеволодіння — панське, воно не зруйнувало інших його видів і форм. Однією з таких форм він називав приватну власність на землю, що виникла на українських землях протягом попереднього часу. На підставі документального аналізу він дійшов висновку, що селяни, так само як і козаки та міщани, виступали одноосібними власниками і вільно розпоряджались своїми земельними ділянками без будь-яких обмежень до відчуження включно¹⁸⁵.

¹⁷⁹ Ковалевский М. Общинное землевладение...— С. 46—47.

¹⁸⁰ Там само.— С. 51.

¹⁸¹ Там само.— С. 56.

¹⁸² Ковалевский М. М. Труд как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине // Юридический Вестник.— 1892.— № 1.— С. 32—33.

¹⁸³ Качоровский К. Р. Русская община. Возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? (Опыт цифрового и фактического исследования).— Санкт-Петербург, 1900.— Т. I.— С. 93—95.

¹⁸⁴ Кроль М. А. Формы землепользования в Забайкальской области // Материалы комиссии для исследования землевладения и землепользования в Забайкальской области.— Санкт-Петербург, 1898.— Вып. 10.— С. 46—49.

¹⁸⁵ М'якотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. I.— Вып. 1.— С. 123.

Проте, на його думку, панівною формою, перед якою приватна земельність відходила на задній план, було обцинне землеволодіння, у якому він вирізняв кілька стадій: сімейно-родову, сябринну (природну і штучну) і власне обцинну. Як і М. Владимирський-Буданов, В. М'якотин виділяв два види обцинного землеволодіння: великий обцинний союз — волосну обцину і сільську. Волосна обцина охоплювала значну територію з кількома поселеннями на ній, вважала усі зайняті землі своєю власністю і практикувала на них переважно обцинний захватний порядок землекористування. Поступово, з часом, такий великий обцинний союз розпадався на дрібніші обцини — сільські, які він вважав головними ланками українського обцинного ладу¹⁸⁶.

В. М'якотин зазначав, що обцина мала великі права щодо всіх своїх володінь: давала дозвіл окремим особам на будівництво гребель, млинів, розпоряджалася „пустками“ і навіть відчужувала землі у власність як окремим своїм членам, так і стороннім особам. Проте, оскільки в межах обцинного землеволодіння практикувалася також особиста займанщина, він вважав, що поступово поряд з обцинною складається приватна земельна власність. На підставі цього В. М'якотин зробив висновок, що обцинне володіння мало тенденцію переходити в особисте і на кінець XVIII ст. було витіснене приватним землеволодінням¹⁸⁷.

М. Грушевський пов'язував правовий статус селянства з процесом його закріпачення і одним з найважливіших факторів кріпосницької політики вважав обмеження або повне заперечення селянських прав на землю. На його думку, дуже рано склалася повна протилежність між давньоруським і давньопольським правом щодо селянського землеволодіння. У Польщі вже у XII—XIII ст. виробилось право панського землеволодіння, а за селянами визнавалось тільки право землекористування. В українських землях, навпаки, зазначав він, ще з давньоруських часів існувала група селян-власників (смердів), які мали право повної власності на землю¹⁸⁸. З такими правами вони ввійшли до складу Великого князівства Литовського, а потім до Корони польської. Проте М. Грушевський вважав, що у Великому князівстві Литовському селянське право на землю підривалось принципом служебності, яким був перейнятий увесь лад, що надавало усякому землеволодінню конвенціонального характеру¹⁸⁹. Незважаючи на це, зауважував він, серед української людності свідомість свого права на землю утримувалася досить довго. Майже до середини XVI ст. М. Грушевський документально простежував практику селянського дідичення ґрунтів як за тестаментом, так і без них і не тільки у прямій лінії (сини і дочки), але й у бічній (по братаничах). Найсуттєвішим доказом він уважав те, що цю практику визнавав суд. Проте законодавчо селянські права на землю ніколи не були кодифіковані, у зв'язку з чим, на думку М. Грушевського, у життя переходив принцип польського права, що існував *de jure*¹⁹⁰. Якщо Статут 1529 р. стояв ще на ґрунті старої практики, то „Уста-

¹⁸⁶ М'якотин В. А. Очерки социальной истории Украины...— С. 135, 140, 146, 150—156, 176, 182, 283.

¹⁸⁷ Там само.— С. 283—285.

¹⁸⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. V.— С. 152—153.

¹⁸⁹ Там само.— С. 157.

¹⁹⁰ Грушевський М. С. Барское старство. Исторические очерки (XV—XVIII в.).— К., 1894.— С. 250—251.

ва на волоки“, ухваливши, що „мають мірити всякий грунт, куплений и заставный, кгдажь кметъ и вся его маетность наша есть“, повністю перекреслила селянське право землеволодіння, а Статут 1566 р., за його висловом, „стоїть уже вповні на ґрунті польського права“, оскільки визнає за селянством право тільки на рухоме майно, але не на землю: селянин мав право передавати у спадок тільки „речи своє рухомые“ і то з певними обмеженнями¹⁹¹.

Не так однозначно розглядав проблему С. Кутшеба, котрий уважав, що процес погіршення правового статусу польського селянства був перерваний німецькою колонізацією, з якою він пов'язував „нову блискучу епоху“ для землеробського населення. Він уважав колонізацію великим прогресом, що відкрила нову еру економічного розвитку і вплинула на поліпшення правового статусу польського селянства протягом кількох наступних століть. Щоправда, на його думку, земля, на якій хазяйнував селянин, не була його власністю, але становила вічну оренду. Селянин міг передати свої права на землю, а в разі його смерті вона переходила у спадщину до його нащадків¹⁹². С. Кутшеба стверджував, що у XVI і XVII ст. в королівських і церковних маєтках визнавалися права селянства на землю. Більше того, він уважав, що навіть у приватних маєтках селяни могли викуповувати свої наділи і таким чином купувати землі у приватну спадкову власність¹⁹³.

Вивчаючи джерела про становище селян церковних маєтків, С. Руссоцький звернув увагу на міцні права осадника на земельні ґрунти, з яких його можна було усунути тільки шляхом викупу цих ґрунтів. На підставі ухвал Варшавської, Пултуської та інших капітул він зробив висновок, що їх піддані широко практикували продаж землі не тільки між собою, але також і представникам шляхти. Крім того, він зазначав, що селяни могли відчужувати землі за згодою зверхнього пана. При цьому вони користувалися правом близькості або так званого *riegwoquiri*, тобто першочерговості купівлі добр своїх „кревних“ родичів¹⁹⁴. К. Ожеховський також простежує широку практику дідичення селянами земель у часи пізнього середньовіччя¹⁹⁵.

Мірза Авак'янц вважав, що громадське землеволодіння найдовше затрималося у Південно-Східній Україні, де ще в кінці XVI ст. „приватні землі не було в повній мірі відмежовано від громадських володінь“¹⁹⁶. К. Гуслистий також вважав, що до аграрної реформи 1557 р. в українських землях зберігалися „старі общинні форми селянського землеволодіння“. Результати волочної поміри він оцінював негативно, оскільки саме з нею пов'язував втрату селянами права розпоряджатися своїми наділа-

¹⁹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 161.

¹⁹² Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши.— С. 32, 70.

¹⁹³ Там само.— С. 144.

¹⁹⁴ Russocki S. Z zagadnień spornych...— S. 272—273.

¹⁹⁵ Orzechowski K. O śląskich źródłach do poznania chłopskiego prawa spadkowego w różnym feudalizmie // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka.— 1964.— Roczn. XIX.— № 1—2.— S. 78—87.

¹⁹⁶ Авак'янц Мірза. Економічне життя України за XV — першу половину XVII ст.— [Б. м.], [б. р.]— С. 225.

ми¹⁹⁷. Д. Похилевич вважав, що великокнязівська адміністрація вперше різко виступила проти погляду селянства на дідичні землі як на свою власність в „Ustawy zamków dzierżaw i dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego“¹⁹⁸. В. Пічета вживав щодо селянства терміни як „землевладеніє“, так і „землепользование“¹⁹⁹. О. Баранович також розглядав українських селян до аграрної реформи 1557 р. власниками земель, що були у володінні дворищ. Проте він вважав, що під час проведення реформи пани відбирали землю собі, а дворища ліквідували. Селяни, отримуючи після поміри не свої колишні дворищні землі, а інші наділи, на його думку, втрачали відчуття власності щодо отриманих ними земель²⁰⁰. І. Бойко вважав, що на середину XVI ст. остаточно склалося литовське феодальне земельне право. Відповідно до литовського законодавства, право власності на землю належало тільки шляхетському стану і було його класовим привілеєм. Це право стало основою регулювання поземельних відносин між класом феодалів і класом селянства, у результаті чого селяни не мали права самочинно освоювати нові землі. Аграрна реформа, яка збіглася у часі зі становленням литовського феодального права, на його думку, ліквідувала обцинне землеволодіння. Проте він вважав, що й до реформи селяни не були повними власниками землі, бо їх наділяли землею феодалі, котрі в будь-який час могли відібрати її²⁰¹.

Таким чином, погляди дослідників щодо правового статусу українського селянства не просто не збігаються, а іноді є прямо протилежними. Уже розглядаючи давньоруський період, частина дослідників визнавала поземельні права селянства, інша — заперечувала. По-різному розглядалися причини погіршення правового статусу давньоруського селянства. Деякі дослідники ставили правовий статус селянства у залежність від зовнішніх факторів. Зокрема, Н. Польовий, К. Кавелін пов'язували зміни у правовому становищі селянства давньої Русі з негативним впливом варягів, К. Неволін, В. Вешняков, В. Лешков, М. Костомаров — з монгольським пануванням, В. Антонович — з литовським, а М. Грушевський — з польським.

Велика група дослідників визнавала існування землевласницьких прав українського селянства не тільки раннього, але й пізнього середньовіччя. Проте якщо В. Антонович, Ф. Леонтович, І. Новицький, О. Єфименко, Д. Багалій, М. Грушевський відстоювали особисті селянські права на землю, то Д. Гловайський, І. Лучицький, М. Ковалевський, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський та інші обмежували це право колективно-обцинного формою землеволодіння. Значна частина вчених виходила з ідентичності української та російської обцини, а отже, і правового статусу українського і російського селянства, проти чого виступали М. Костомаров, О. Єфи-

¹⁹⁷ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.).— К., 1939.— С. 141.

¹⁹⁸ Похилевич Д. Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Ученые записки Ярославского пединститута.— Вип. VII: История.— Ярославль, 1945.— С. 23.

¹⁹⁹ Пічета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв.— Москва, 1961.— С. 22.

²⁰⁰ Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века.— Москва, 1959.— С. 32.

²⁰¹ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 7, 25.

менко, Д. Багалій, В. Барвінський, І. Лучицький, М. Грушевський, але кожний з різних позицій.

Головні положення общинної теорії були сприйняті і розвинуті радянською історіографією, яка закріпила погляд про тотожність історичного розвитку українського і російського селянства. На відміну від сучасної західноєвропейської медієвістики, яка висхідним пунктом аграрного розвитку Європи вважає панування приватної власності на землю, у радянській історичній науці панівною була общинна теорія з її колективним началом. Ця концепція лежить в основі видання „История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма“, квінтесенцією якого є висновок: „Неотъемлемой составной частью процесса возникновения крестьянства в Европе было становление соседской общины“²⁰². Крім того, автори цього тритомного видання, застосовуючи, за їх власним виразом, типологічний підхід для узагальнення та переосмислення історії європейського селянства феодальної доби, виділяють дев'ять типологічних регіонів для висвітлення історії селянства різних країн і народів Європи. Проте, на жаль, історія українського селянства, котре, починаючи з XVI ст., годувало певну частину цієї Європи, не тільки не знайшла окремого висвітлення, але навіть не потрапила до жодного з окреслених авторами регіонів, так начебто українського селянства у Європі взагалі не було.

Крім того, у працях багатьох дослідників спостерігається суперечливість думок і висновків. Слід відзначити також нерозробленість і нечіткість уживаної дослідниками термінології: у поняття „землекористування“, „землеволодіння“, „суспільне землеволодіння“, „займанщина“ та інші різні дослідники вкладають різний зміст. Усе це ставить завдання подальшої розробки цієї проблеми, причому не тільки на підставі опублікованих і відомих джерел. Існує потреба проведення архівних пошуків і залучення нововиявлених матеріалів та застосування для їх правильної інтерпретації новітніх прийомів текстуального аналізу та інших сучасних методів історичних досліджень.

Iryna VORONCHUK

THE JURIDICAL STATUS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE LATE MIDDLE AGES. HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The article discusses one of the most complicated problem — that of the legal status of the Ukrainian peasantry, particularly their rights as land proprietors. The author analyses the views of Russian, Ukrainian and Polish researchers on the problem. Pointing out the incompleteness of terminology, divergencies of views and opinions, the author emphasizes the necessity of the wider use of primary sources in the research.

²⁰² История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма.— Москва, 1986.— Т. I.— С. 9; Т. II.— С. 558, 560.